

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA İNVESTİSİYA
LAYİHƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI ZAMANI RİSKLƏRİN
UÇOTUNUN VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ
MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Allahverdiyeva Pərvanə Arzu

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA İNVESTİSİYA
LAYİHƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI ZAMANI RİSKLƏRİN
UÇOTUNUN VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ
MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup: 46

Magistrant:

Allahverdiyeva Pərvanə Arzu qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Quliyev İbrahim
Qədim oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İncilab
qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar
Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən Allahverdiyeva Pərvanə Arzu qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş rayonlarda investisiya layihələrinin reallaşdırılması zamanı risklərin uçotunun və qiymətləndirilməsinin təşkili məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim hər bir mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI ZAMANI RİSKLƏRİN UÇOTUNUN VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İntestisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyət müxtəlif amillərin nəticəsi ola bilər, lakin, bir qayda olaraq, onların arasında ən vacibi böyümə istəyidir. Yəni investisiya qoyuluşunun əsas məqsədi müəssisənin iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsinə yönəlmiş kapital qoyuluşunun ən səmərəli formalarının həyata keçirilməsini təmin etməkdir. İntestisiya qərarlarının qəbul edilməsi təklif olunan investisiya obyektlərinin investisiya keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır ki, bu da müasir investisiya təhlili metodologiyasına uyğun olaraq müəyyən meyarlar üzrə fəaliyyət göstəriciləri toplusuna uyğun olaraq həyata keçirilir. İntestisiya səmərəliliyi göstəricilərinin dəyərlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulan investisiya obyektini onun gələcək həyata keçirilməsi üçün məqbulluq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyə imkan verir. İntestisiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi investisiya qərarının qəbul edilməsində ən vacib addımdır, onun nəticələri əsasən investisiya məqsədinin həyata keçirilmə dərəcəsini müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud investisiya layihəsinin yaradılması, investisiya layihələrinin reallaşdırılması zamanı risklərin uçotunun və qiymətləndirilməsinin təşkil məsələlərinin araşdırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: statistik-iqtisadi, balanslı, sadə və güzəştli tədqiqat, BERİ (Business Environment. Risk Index)

Tədqiqatın informasiya bazası: Əmək bazarının formalaşması ilə yerli və xarici kitablar, məqalələr, internet resursları tədqiqat işlərinin məlumat bazası kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məhdudyyətləri: Tədqiqatın əsas məhdudyyəti bu sahədə statistik informasiyaların olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik nəticələri: Qarabağ iqtisadi zonasının investisiya mühitini BERİ metodu əsasında qiymətləndirmək, investisiyaların cəlbi və onun yüksəldilməsi yolların öyrənilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma bilməsi üçün səhələr: Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması, müasir və effektiv istehsal, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması, optimal güzəştlərin və stimullaşdırıcı mexanizmlərin hazırlanmasına dair məlumatlar regional tədbirlər planının hazırlanmasında olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Qarabağ, investisiya, risk, layihə

ORGANIZATION OF RISK ACCOUNTING AND ASSESSMENT DURING THE IMPLEMENTATION OF INVESTMENT PROJECTS IN THE OCCUPIED REGIONS

SUMMARY

Relevance of the research: Importance in the implementation of investment activities may be the result of various factors, but, as a rule, the most important among them is the desire to grow. That is, the main purpose of investment is to ensure the implementation of the most effective forms of capital investment aimed at expanding the economic potential of the enterprise. Investment decision-making is based on an assessment of the investment quality of the proposed investment objects, which is carried out in accordance with a set of performance indicators on certain criteria in accordance with modern investment analysis methodology. Assessing the effectiveness of investments is the most important step in making an investment decision, the results of which largely determine the degree to which the investment goal is achieved.

The purpose of the study: The motivation behind the review is to concentrate on the issues of making a current venture project in the emptied regions, the association of chance bookkeeping and appraisal during the execution of speculation projects.

Research methods used: statistical-economic, balanced, simple and preferential research, BERI (Business Environment. Risk Index)

Research database: Local and foreign books, articles, internet and internet resources with the formation of the labor market act as the database of research work.

Limitations of the study: The fundamental restriction of the review is the absence of measurable information around here.

Scientific novelty and practical results of the research: Assessment of the investment climate of the Karabakh economic zone on the basis of the BERI method, ways to attract investment and increase it were studied.

Areas to be used: Information on accelerating economic recovery and increasing investment attractiveness in the Karabakh economic region, modern and efficient production, application of innovative technologies, realization of industrial potential, development of optimal incentives and incentives are very important in developing a regional action plan.

Keywords: Karabakh, investment, risk, project

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BERI	Business Environment. Risk Index
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi daxili məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	İNVESTİSIYA LAYİHƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-TƏCRÜBİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	11
1.1.	İnvestisiya layihələrinin mahiyyəti və növlərinin ümumi səciyyəsi...	11
1.2	İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar.....	19
II FƏSİL .	İNVESTİSIYA RİSKLƏRİNİN UÇOTUNUN VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASININ TƏHLİLİ.....	32
2.1.	İnvestisiya risklərinin azaldılması və idarə olunması metodlarının qarşılıqlı təhlili.....	32
2.2.	Layihə risklərinin dərəcəsinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi üsulları.....	38
2.3.	Zəfər tarixi regional layihələrin həyata keçirilməsində yeni mərhələ kimi.....	43
III FƏSİL.	İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA İNVESTİSIYA LAYİHƏLƏRİ RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	56
3.1.	İşğaldan azad olunmuş rayonlarda reallaşdırılacaq yeni investisiya layihələrinin səciyyələndirilməsi.....	56
3.2.	Regional investisiya layihələrinin risklərinin uçotu və qiymətləndirilməsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	64
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	78
	Cədvəllərin siyahısı.....	82
	Diaqramların siyahısı.....	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, məhz böhran dövrlərində həyata keçirilməsinin effektivliyi şərtlərinin hərtərəfli yoxlanılmasını tələb edən əsaslı yeni investisiya layihələri yaradılır. Səmərəli kapital qoyuluşu və ya başqa sözlə investisiya qoyuluşu həmişə ən mühüm problemlərdən biri olmuşdur. Bizim dövrümüzdə bu problem həm sadə vətəndaşlar və ya müəssisələr, həm də maliyyə institutları və ya bütün dövlətlər üçün ən çətin problemlərdən biri olaraq qalır.

İnvestisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyət müxtəlif amillərin nəticəsi ola bilər, lakin, bir qayda olaraq, onların arasında ən vacibi böyümə istəyidir. Yəni investisiya qoyuluşunun əsas məqsədi müəssisənin iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsinə yönəlmiş kapital qoyuluşunun ən səmərəli formalarının həyata keçirilməsini təmin etməkdir. İnvestisiya qərarlarının qəbul edilməsi təklif olunan investisiya obyektlərinin investisiya keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır ki, bu da müasir investisiya təhlili metodologiyasına uyğun olaraq müəyyən meyarlar üzrə fəaliyyət göstəriciləri toplusuna uyğun olaraq həyata keçirilir. İnvestisiya səmərəliliyi göstəricilərinin dəyərlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulan investisiya obyektini onun gələcək həyata keçirilməsi üçün məqbulluq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyə imkan verir. İnvestisiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi investisiya qərarının qəbul edilməsində ən vacib addımdır, onun nəticələri əsasən investisiya məqsədinin həyata keçirilmə dərəcəsini müəyyən edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: BXİ və investisiya proseslərinin nəzəri tərəfi S.Haymer, M.Porter, R.Vernon, Todaro M. P, S.Smit, .V. Kovalev, V.V. İvanova, V.A. Lyalina, İqoshin N.V, J.Daninq, Popoviç. G., B. Luka. və.s alimlər tərəfindən ətraflı öyrənilib. Azərbaycanda isə bu problemlər T.Quliyev, Ə.Muradov, İ.Kərimli, Ş.Hacıyev, Ə.Bayramov, M.Əhmədov və başqaları tərəfindən araşdırılıb.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi işöaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud investisiya layihəsinin yaradılması, investisiya layihələrinin reallaşdırılması zamanı risklərin uçotunun və qiymətləndirilməsinin təşkil məsələlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqat işinin vəzifələri:

- investisiyaların və investisiya planının mahiyyətini nəzərdən keçirmək;
- investisiya layihəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üsullarını nəzərdən keçirmək;
- müəssisənin cari maliyyə-iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək;
- investisiya layihəsini xarakterizə etmək;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilməsi üçün təklif olunan investisiya layihəsinin səmərəliliyini təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Qarabağ iqtisadi rayonudur.

Tədqiqatın predmentini regionun təşkilati-iqtisadi vəziyyətinin və investisiya layihəsini həyata keçirmək imkanlarının öyrənilməsi prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: statistik-iqtisadi, balanslı, sadə və güzəştli tədqiqat, BERI (Business Environment. Risk Index) metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Araşdırmanın məlumat bazasını fərqli yerli və xarici mənbələr, elmi araşdırmalar, imzalanan fərmanlar və tarixi faktlar, AR-nın Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən iri şirkətlərin hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Torpaqlarımızın işğal altında olduğu müddətdə baş verən proseslərin araşdırılmasının çətinliyi tədqiqat işinin məhdudiyyətlərindən biridir. Bu vaxta qədər aparılan araşdırmaların, statistik məlumatların işğaldan öncəki dövrə aid olması və resursların kifayət qədər olmaması müasir tədqiqat və qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə olunmasını gərəkli edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Tədqiqat işində Qarabağ iqtisadi rayonunun investisiya mühitini metod tətbiq etməklə qiymətləndirdim. Bu qiymətləndirmə zamanı yuxarıda qeyd etdiyim faktorlarla yanaşı bir çox faktorunu həm statistik, həm də praktiki cəhətdən təhlil edərək qiymətləndirmə apardım. Bunu da qeyd edirəm ki, apardığım qiymətləndirmə real rəqəmləri əks etdirmir, daha real rəqəmlər əldə etmək üçün peşəkar

mütəxəssislərdən ibarət ekspertlər qrupu qurulmalı və Qarabağ iqtisadi rayonunun təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

Qarabağ iqtisadi zonasının investisiya mühitini BERİ metodu əsasında qiymətləndirmək, investisiyaların cəlbi və onun yüksəldilməsi yolların öyrənilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması, müasir və effektiv istehsal, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması, optimal güzəştlərin və stimullaşdırıcı mexanizmlərin hazırlanmasına dair məlumatlar regional tədbirlər planının hazırlanmasında olduqca əhəmiyyətlidir.

I FƏSİL. İNVESTİSIYA LAYİHƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-TƏCRÜBİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. İnvestisiya layihələrinin mahiyyəti və növlərinin ümumi səciyyəsi

İnvestisiya prosesi hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. İnvestisiya əsasən dövlətin iqtisadi artımını, əhalinin məşğulluğunu müəyyənləşdirir və cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsaslandığı əsasın mühüm elementini təşkil edir. Ona görə də investisiyanın səmərəli həyata keçirilməsi ilə bağlı problem ciddi diqqətə layiqdir. Müasir şəraitdə investisiya fəaliyyəti effektiv investisiya planı və ya layihəsi hazırlamaq, sonra isə onlar tərəfindən müəyyən edilmiş resurs məhdudiyyətlərini təmin etmək və layihə məhsulunun keyfiyyətinin müəyyən səviyyəsini həyata keçirmək qabiliyyəti ilə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Bütün müəssisələr bu və ya digər dərəcədə investisiya fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. İstənilən firma öz fəaliyyəti nəticəsində onun inkişafına sərmayə qoymaq zərurəti ilə üzləşir. Başqa sözlə desək, firmanın effektiv inkişafı üçün onun investisiya fəaliyyəti ilə bağlı aydın siyasətə ehtiyacı var. Hər hansı bir səmərəli fəaliyyət göstərən şirkətdə investisiya prosesinin idarə edilməsi məsələləri ən vacib yerlərdən birini tutur.

Bununla belə, investisiyaların idarə edilməsi ilə bağlı qərarların qəbulu aşağıdakı amillərlə çətinləşir:

- mövcud layihələrin çoxluğu;
- investisiya üçün mövcud məhdud maliyyə resursları;
- müəyyən bir investisiya qərarının qəbulu ilə bağlı risk.

İnvestisiya ehtiyacının səbəbləri fərqli ola bilsə də, ümumilikdə onları üç növə bölmək olar:

- mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi,
- istehsal fəaliyyətinin həcmnin artırılması,
- yeni fəaliyyət növlərinin inkişafı.

Bu sahələr daxilində investisiya layihəsinin qəbulu üçün məsuliyyət dərəcəsi fərqlidir. Mövcud istehsal müəssisələrinin dəyişdirilməsinə gəldikdə, qərar ağrısız

qəbul edilə bilər, çünki müəssisənin rəhbərliyi yeni əsas vəsaitlərin hansı həcmdə və hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu aydın başa düşür. Əsas fəaliyyətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı investisiyalardan danışırıqsa, vəzifə daha da mürəkkəbləşir, çünki bu halda bir sıra yeni amilləri nəzərə almaq lazımdır: qrupun mal bazarındaki mövqeyini dəyişdirmək imkanı.

Çox vaxt qərarlar bir sıra alternativ və ya qarşılıqlı müstəqil layihələrin olduğu şəraitdə qəbul edilir. Bu zaman bəzi meyarlara əsaslanaraq bir və ya bir neçə layihə arasında seçim etmək lazımdır. Aydındır ki, bir neçə belə meyar ola bilər və bəzi layihələrin digərlərinə üstünlük vermə ehtimalı adətən birdən azdır.

İnvestorun investisiya layihələrinin seçilməsi ilə bağlı tələbləri İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və onların maliyyələşdirilməsi üçün seçilməsi üzrə Metodoloji tövsiyələrdə ətraflı təsvir edilmişdir.

Metodoloji tövsiyələr müxtəlif idarəetmə səviyyələrində istifadə olunan investisiya layihələrinin inkişafı və həyata keçirilməsi prosesində onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər, meyarlar və metodlar sistemini ehtiva edir.

İnvestisiya layihəsinin nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək.

Müasir Qərb ədəbiyyatında ən ümumi formada bu konsepsiya Layihə İdarəetmə İnstitutunda (USD) ifadə edilir: Layihə müəyyən ilkin məlumatlara və onun həlli yolunu müəyyən edən tələb olunan nəticələrə malik tapşırıqdır (Ataşov B.X., 2016).

Yerli iqtisadi ədəbiyyatda layihə, fiziki obyektlərin, texnoloji proseslərin, onlar üçün texniki və təşkilati sənədlərin, maddi, maliyyə, əmək və digər resursların həyata keçirilməsi üçün yaradılmış və ya modernləşdirilmiş, onun çərçivəsində formalaşmış məqsədlər sistemi kimi başa düşülür.

Bu tərif layihənin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün tələb olunan bütün fəaliyyət növlərinin və resursların xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Beləliklə, layihə termini iki mənada başa düşülür:

- qarşıdan gələn fəaliyyətin məqsədinin formalaşdırılmasını və tədbirlər toplusunun müəyyənləşdirilməsini özündə əks etdirən sənədlər toplusu kimi;

- ona nail olmağa yönəlmiş;

- müəyyən edilmiş məqsədə çatmağa yönəlmiş tədbirlər (işlər, xidmətlər, satınlmalar, idarəetmə əməliyyatları və qərarlar) kompleksi kimi;

Gələcəkdə, başqa cür göstərilmədiyi təqdirdə, bütün hallarda layihə termini ikinci mənada istifadə olunacaq. (Ataşov B.X., 2016)

İnvestisiya layihələrinin təsnifatı bir neçə meyar əsasında həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq investisiya layihələrini aşağıdakılara bölmək olar:

- müstəqil, bir layihənin qəbul edilməsi qərarı digərinin qəbul edilməsi qərarına təsir etmədikdə. A investisiya layihəsinin B layihəsindən müstəqil olması üçün iki şərt yerinə yetirilməlidir:

- B layihəsinin qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, A layihəsinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar (texniki, texnoloji) olmalıdır;

- A layihəsindən gözlənilən pul vəsaitlərinin hərəkətinə B layihəsinin qəbulu və ya rədd edilməsi təsir etməməlidir.

Bəzən bir firma maliyyə çatışmazlığı səbəbindən iki layihəni eyni vaxtda həyata keçirə bilmir. Belə bir vəziyyətdə bir layihənin qəbulu ikincinin rədd edilməsinə səbəb olacaq. Bununla belə, yalnız investorun onların birgə həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər vəsaitinin olmadığını əsas gətirərək layihələri asılı adlandırmaq düzgün olmazdı.

Əgər bir layihəni həyata keçirmək qərarı digər layihəyə təsir edərsə, yəni A layihəsi üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti B layihəsinin qəbul və ya rədd edilməsindən asılı olaraq dəyişirsə, o zaman layihələr asılı hesab olunur. Belə layihələr də aşağıdakı növlərə bölünə bilər:

- alternativ (bir-birini istisna edən), təhlil edilən iki və ya daha çox layihənin eyni vaxtda həyata keçirilməsi mümkün olmadıqda və onlardan birinin qəbulu avtomatik olaraq qalan layihələrin həyata keçirilə bilməyəcəyini bildirir. Məsələn, ayrılmış torpaq sahəsində ya emalatxana, yeməcxana, ya da avtomobil dayanacağı tikilə bilər - bu layihələrdən birinin qəbulu avtomatik olaraq digərlərinin həyata keçirilməsini qeyri-mümkün edir;

- bir-birini tamamlayan, bir neçə layihənin həyata keçirilməsi yalnız birgə həyata keçirildikdə. Bu halda, bir-birini tamamlayan layihələr aşağıdakılara bölünə bilər;

– yeni layihənin qəbulu bir və ya bir neçə aktiv layihə üzrə gəlirin müəyyən azalmasına səbəb olduqda, bir-biri ilə əvəz etmə münasibətləri ilə əlaqəli layihələr.

Bir-birini tamamlayan və əvəz edən əlaqənin aşkarlanması investisiya layihələrinin ayrıca olaraq deyil, bütövlükdə prioritetləşdirilməsini nəzərdə tutur, xüsusən də seçilmiş əsas meyar üzrə layihənin qəbulu açıq-aydın olmadıqda.

Orta və uzunmüddətli layihələr yalnız icra baxımından fərqlənir və ilkin planlaşdırma mərhələsində gecikmə ilə xarakterizə olunur.

Layihələri miqyasına görə təsnif edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, layihənin miqyası onun sosial əhəmiyyətini səciyyələndirir, bu da layihənin icrasının nəticələrinin daxili və ya xarici bazarlardan ən azı birinə (maliyyə, bazar) təsiri ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, miqyas baxımından layihələri aşağıdakılara bölmək tövsiyə olunur:

- həyata keçirilməsi iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən qlobal,
- bütövlükdə ölkəyə və ya onun böyük bölgələrinə təsir edən milli iqtisadi və onların qiymətləndirilməsində yalnız bu təsiri nəzərə almaqla məhdudlaşmaq olar;
- iri miqyaslı, ayrı-ayrı sənaye sahələrini və ya iri ərazi birləşmələrini əhatə edən və onları qiymətləndirərkən bu layihələrin digər regionlar və ya sənayelər üzrə vəziyyətə təsirini nəzərə almamaq olar;

–investisiya layihəsini həyata keçirən bu müəssisənin fəaliyyəti ilə məhdudlaşan yerli. Onların həyata keçirilməsi regionun iqtisadi, sosial və ekoloji vəziyyətinə ciddi təsir göstərmir və əmtəə bazarlarında qiymətlərin səviyyəsini və strukturunu dəyişdirmir.

Əsas diqqətə görə layihələri aşağıdakılara bölmək olar:

- əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan kommersiya;
- sosial, məsələn, regionda işsizlik və ya keçmiş hərbi qulluqçuların sosial adaptasiyası problemlərinin həllinə yönəldilmiş və s.;

- əsas diqqət insanların yaşayış mühitinin, eləcə də flora və faunanın yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş ekoloji.

İnvestisiya termini keçid dövründə və ya yüksəlişdə olan iqtisadiyyatda ən çox istifadə edilən anlayışlardan biridir. Bu konsepsiya latın investio - mən geyinirəm və ölkə daxilində və xaricdə iqtisadiyyata uzunmüddətli investisiyanı nəzərdə tutur. İnvestisiya təlimatlarında adətən geniş mənada şərh edilir, yəni investisiya kifayət qədər uzun müddətdən sonra gələcəkdə gəlir əldə etmək ümidi ilə resursların xərclənməsi deməkdir.

Ənənəvi olaraq, investisiyaların iki növü var - maliyyə və real. Birincisi, uzunmüddətli maliyyə aktivlərinə - səhmlərə, səhmlərə, istiqrazlara kapital qoyuluşudur; ikincisi - istehsal və qeyri-istehsal sahələrində müəssisələrin maddi-texniki bazasının inkişaf etdirilməsində.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri investorlar, sifarişçilər, podratçılar, kapital qoyuluşu obyektlərinin istifadəçiləri və digər şəxslərdir. Investorlar, yəni. kapital qoyuluşlarını həyata keçirən şəxslər birgə fəaliyyət haqqında müqavilə əsasında yaradılmış fiziki və hüquqi şəxslər ola bilər.

İnvestisiya layihəsinin müştəriləri həm investorların özləri, həm də onların səlahiyyət verdiyi fiziki və hüquqi şəxslər ola bilər.

İnvestisiya layihələrinin istənilən təsnifatı nisbi və natamamdır.

Hazırda investisiya layihələrinin bir neçə təsnifat növü mövcuddur. Bu təsnifatlar miqyas əlamətlərinə, hədəf oriyentasiyasına və məzmununa, əldə edilən təsir növünə, hökumətin iştirak dərəcəsinə, maliyyələşdirmə şərtlərinə və müddətinə əsaslanır.

İnvestisiya layihələrinin layihə növlərinə görə təsnifatı texniki, təşkilati, sosial, iqtisadi və qarışıq bölünməni nəzərdə tutur. Müəyyən növlər də var: investisiya, innovasiya, tədqiqat layihəsi və s. Növlər təkcə məqsədlərə görə deyil, həm də əsas məhdudiyyətlərə görə fərqlənir: vaxt, pul, bazar, avadanlıq, mütəxəssislər və s.

İnvestisiya biznes layihələrinin miqyasına görə təsnifatı onları kiçik və meqalayihələrə ayırır.

Sonuncuların dəyəri adətən 1 milyard dolları ötür ki, bu da onları xüsusi sinif kimi təsnif etməyə imkan verir.

Əslində, meqalayihə deyilən şey, məsələn, əsas sektoral və ya struktur sektorlararası yenidənqurma ehtiyacı ilə əlaqəli, müəyyən bir sahənin inkişafı üçün ayrıca hədəf proqramdır. Bu, əlavə maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsini, dövlət dəstəyini, unikal strukturların və idarəetmə sistemlərinin yaradılmasını tələb edir və bir müəssisə daxilində həyata keçirilə bilməz.

Kiçik layihələri mono və çox layihələrə bölmək olar. Monolayihənin müəyyən bir məqsədi və maliyyə, resurslar, vaxt və keyfiyyət baxımından dəqiq müəyyən edilmiş çərçivəsi var, multilayihə isə mürəkkəb təbiəti, həll edilməli olan müxtəlif vəzifələri və əslində bir-biri ilə əlaqəli bir neçə şeyi birləşdirir.

Nəhayət, icra müddətinə və ya müddətinə görə investisiya layihələri qısa, orta və uzunmüddətli olmaqla bölünür və tam investisiya müddəti deyil, investisiya dövriyyəsinin müddəti nəzərə alınır.

İstənilən layihə, hətta ən böyüyü belə, adətən şirkətin investisiya siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən investisiya proqramının yalnız bir elementidir. Bu siyasətin hazırlanması aşağıdakıları əhatə edir:

- firmanın uzunmüddətli məqsədlərinin formalaşdırılması;
- sərbəst kapitalın tətbiqi üçün yeni perspektivli sahələrin axtarışı;
- mühəndis-texnoloji, marketinq və maliyyə proqnozlarının hazırlanması;
- investisiya fəaliyyətinin məqsəd və alt-məqsədlərinin formalaşdırılması;
- bazar araşdırması və mümkün və mövcud layihələrin müəyyənləşdirilməsi;
- müxtəlif məhdudiyyətlər (vaxt, resurs, iqtisadi və sosial xarakter və s.) altında olan variantların iqtisadi qiymətləndirilməsi və sadalanması;
- investisiya portfelinin formalaşdırılması;
- kapital qoyuluşu büdcəsinin hazırlanması və vaxtaşırı yenidən baxılması;
- mövcud layihələrin daimi qiymətləndirilməsi;
- başa çatdırılmış layihələrin həyata keçirilməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Şirkətin inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması zamanı onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, kapital qoyuluşunun istiqamətləri və prioritetləri qeyd olunur.

Eyni zamanda, onlar məqbul gəlirlilikdən, böyümənin davamlılığından və biznesin zəruri diversifikasiyasından çıxış edirlər.

Kapital qoyuluşu üçün perspektivli sahələrin tapılması məsələsi seçilmiş biznes sabitləşdikcə və sahibləri biznesdən çəkilməməyi mümkün hesab edən vəsaitlər meydana çıxdıqca ortaya çıxır.

İstənilən investisiya proqramı kapital qoyuluşu büdcəsinin işlənilib hazırlanmasında istifadə olunan marketinq, texniki, texnoloji və maliyyə xarakterli proqnoz qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Vaxt keçdikcə böyük bir firma tez-tez maliyyə mənbələri göründükcə həyata keçirilə bilən məqbul layihələr portfelini təşkil edir.

Layihənin həyat dövrü; üç əsas mərhələyə bölmək olar: investisiya öncəsi, investisiya və əməliyyat.

İlkin (investisiyadan əvvəlki) mərhələ adətən investisiyadan əvvəl tədqiqatlara və layihə-smeta sənədlərinin hazırlanmasına, layihənin planlaşdırılmasına və tikintiyə hazırlıq işlərinə bölünür. Investisiyadan əvvəlki mərhələdə, bir qayda olaraq, aşağıdakı üç mərhələ fərqləndirilir:

- layihənin investisiya imkanlarının öyrənilməsi
- layihəqabağı tədqiqatlar;
- investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi.

Müvafiq araşdırma səviyyələri arasındakı fərq olduqca ixtiyaridir və hər bir səviyyənin işlənməsinin dərinliyi layihənin mürəkkəbliyindən, vaxt məhdudiyyətlərindən, potensial investorun tələblərindən və bir çox digər amillərdən asılıdır.

Layihəqabağı tədqiqatların aparılmasının dəyəri də müxtəlifdir və iri layihələr üçün 0,8%-dən kiçik investisiya həcmi olan layihələr üçün 5,0%-ə qədər dəyişir.

İstənilən investisiya layihəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi hər zaman müəyyən məqsədlərə nail olmaq məqsədi daşıyır. İstənilən sosial-iqtisadi sistemdə

(ölkə, rayon, müəssisə və s.) bu sistemin növündən, onun fəaliyyət metodlarından və miqyasından, fəaliyyət metodlarından və miqyasından asılı olaraq “məqsədlər ağacı” formalaşır, strukturlaşdırılır və iyerarxik qaydada sıralanır.

Deməli, ölkənin iqtisadi sisteminin əsas hüceyrəsinə - firmaya tətbiqində bu məqsədlər ən ümumi formada bazar, maliyyə-iqtisadi, istehsal və texnoloji və sosial məqsədlərə bölünə bilər.

Bazar məqsədləri ilk növbədə strateji planlaşdırma ilə əlaqədardır və şirkətin məhsullarına və istehsal amillərinə maraq göstərən bazarlardakı mövqeyi ilə bağlı bəzi meyarları təmsil edir.

Bu məqsədlərin hamısı planlaşdırma sistemi çərçivəsində bir-biri ilə əlaqəli olması mənasında həqiqətən də vahid bütövlük təşkil edir. Təsdiq üçün aşağıdakı nümunə verilə bilər.

Avropa ölkələrində iri firmaların illik hesabatlarının sosial yönümlü olması ideyası çoxdan irəli sürülüb, dərc edilmiş hesablara ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri (kapital məsrəfləri, əməliyyat xərcləri) üzrə dinamikada məlumatları ehtiva edən formaların daxil olması ilə ifadə olunub.

İnvestisiya fəaliyyəti kontekstində sosial effekt (səmərəlilik) anlayışına iki aspektdə baxmaq olar. Birincisi, kommərsiya fəaliyyətlərinə sərmayə qoyarkən müəyyən sosial effekt əldə etməklə bağlıdır, yəni məcmu iqtisadi nəticənin, adətən mənfəətin artmasına birbaşa və ya dolayısı ilə töhfə verən layihəyə, ikincisi qeyri-kommərsiya fəaliyyətinə, yəni mənfəət gətirməyən bir layihəyə çevrilir.

Əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda hələ də iqtisadi səmərəlilik meyarı üstünlük təşkil edir və sosial effekt layihənin həyata keçirilməsi və həyata keçirilməsinin əlavə nəticəsi kimi qəbul edilir. İkinci halda, vurğu tam əks tərəfə keçir - sosial effekt (səmərəlilik) artıq ilkin meyar rolundadır; Təbii ki, mümkün olduqda, iqtisadi effekt (səmərəlilik) göstəriciləri də nəzərə alınır, lakin məqsədli meyarlar kimi deyil, məsələn, yalnız layihənin icrası zamanı həyata keçirilən tədbirlərin rasionallığını xarakterizə edən meyarlar kimi.

Əməyin humanistləşdirilməsi tələbləri gücləndikcə iqtisadiyyatın hansı sahəsindən bəhs etməmizdən asılı olmayaraq investisiya fəaliyyətinin sosial aspektləri daha çox nəzərə alınır.

1.2. Investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar

Innovasiya proseslərinin məzmununun və vençur fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, kiçik vençur, innovativ və texnologiya yönümlü firmaların dəstəklənməsi üçün xüsusi təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin formalaşdırılması zəruridir.

Yeni innovasiya infrastrukturunu anlayışından istifadə bir sıra səbəblərlə bağlıdır.

Birincisi, nisbətən yaxınlarda texnoloji inkişaf elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, innovativ infrastrukturun səmərəli formalaşdırılması mümkün olmuşdur.

İkincisi, texnoloji transferə, elmi-texniki işlərin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasına, yüksək texnologiyaların və elmi-texniki məhsulların konkret alıcıya çatdırılması üçün digər mexanizmlərin yaradılmasına iqtisadi ehtiyac yarandı.

Üçüncüsü, əvvəllər aparılan nəzəri inkişafın səviyyəsi qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə yeni metodoloji yanaşmalar təklif etməyə imkan verdi. Riskin innovasiya prosesinin iştirakçıları arasında bölüşdürülməsində innovasiya infrastrukturunu xüsusi rol oynayır.

Innovasiya infrastrukturunun vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- obyektiv ekspertiza sistemi əsasında layihələrin seçilməsi;
- kiçik innovativ texnologiya yönümlü firmaların inkişafı üçün əlverişli başlanğıc şəraitinin yaradılması; vençur layihələrinə dəstək;
- perspektivli elmi-texniki sahələrin inkişafında iştirak sistemi;
- iri mərkəzlərlə qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin dəstəklənməsi (françayzing sisteminin növü daxil olmaqla);
- kiçik innovativ firmaların yaradılması və inkişafı üçün maddi-texniki bazanın formalaşdırılması, o cümlədən yüksək texnologiyalı avadanlıqların lizinqinə;

- maliyyə resurslarının toplanması, innovativ, investisiya, vençur fondlarının, innovativ bankların yaradılması və s.;

- kiçik firmaların inkişafını təmin edən informasiya şəbəkələrinin yaradılması, onların beynəlxalq şəbəkələrə qoşulma imkanları;

- rəqabətqabiliyyətli elm tutumlu məhsulların, yüksək texnologiyaların yaradılması və bazara, o cümlədən dünya bazarına çıxarılması üçün yüksək ixtisaslı konsaltinq, mühəndislik, audit, reklam, ekspert xidmətlərinin əldə edilməsi;

- innovativ layihələrin sığortasının inkişafı, innovativ fəaliyyətin inkişafına qoyulan xarici investisiyaların dövlət sığortası;

- xarici tərəfdaşlar haqqında məlumatların əldə edilməsinə, müqavilələrin, o cümlədən beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasına, beynəlxalq fondlara və firmalara müraciətlərin verilməsinə, beynəlxalq proqramlarda iştiraka köməklik göstərmək;

- konvertasiyaya köməklik;

- elmi-texniki sahədə sahibkarlıq üzrə təlim.

Yol təsərrüfatının inkişafının səmərəliliyi əsasən elmi-texniki tərəqqi ilə müəyyən edilir. O, yol təsərrüfatında iqtisadi, texnoloji, sosial və digər problemlərin həlli üçün yeni biliklərin və texniki həllərin əldə edilməsi, yayılması və istifadəsinə yönəlmiş elmi, texniki və innovativ fəaliyyətə əsaslanır.

Bununla belə, innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi sferasında tək-cə yol sahəsinə xas olan çoxlu problemlər toplanıb. Əsas problemlərdən biri odur ki, innovativ məhsulların əsas istehlakçıları: federal və ərazi yol idarələri, layihə və podrat təşkilatları innovasiyalardan istifadəni yol işlərinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş praktiki fəaliyyətlərinin prioritet vəzifələrindən biri hesab etmirlər. və maddi-texniki resurslara qənaət (Quliyev İ.Q., 2020).

İstənilən kommertiya təşkilatının əsas məqsədi öz fəaliyyətindən gəlir əldə etməkdir. Yol təsərrüfatı istisna deyil, buna görə də istehsalçılar yol-tikinti avadanlığının yeni modellərini hazırlayarkən və satın alarkən istehlakçılar istismarda onun iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək problemi ilə üzləşirlər.

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid istehsalın səmərəliliyinin mahiyyətinin deyil, onun yeni iqtisadi şəraitdə müəyyən edilməsi praktikasının yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir.

İqtisadi səmərəliliyin artırılması iqtisadiyyatın mərkəzi problemlərindən biridir.

İstehsalın səmərəliliyi probleminin xüsusi əhəmiyyəti istehsalın bütün vasitələri və elementlərinin səmərəliliyinin səviyyəsini və miqyasını düzgün nəzərə almaq və təhlil etmək zərurətini əvvəlcədən müəyyən edir. İnnovativ layihə investisiyaların cəlb edilməsini tələb edən innovativ fəaliyyətin nəticəsidir və buna görə də investisiya layihəsidir.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən təşkilatın vəsaitlərindən və büdcə vəsaitlərindən istifadənin qənaətlilik, səmərəlilik, səmərəlilik, adekvatlıq, hərtərəflilik prinsiplərinə əməl olunması rəhbər tutulmalıdır.

Səmərəlilik - müvafiq keyfiyyət nəzərə alınmaqla fəaliyyətə ayrılan resursların dəyərinin minimuma endirilməsi. Səmərəlilik mallar, xidmətlər şəklində məhsul və onları istehsal etmək üçün istifadə olunan resurslar arasındakı nisbətdir.

Mütləq səmərəlilik istifadə olunan resurslara verilən məhdudiyətlə ilkin qarşıya qoyulmuş məqsədlərlə müqayisədə mümkün olan maksimum nəticəyə nail olmağı nəzərdə tutur.

Nisbi səmərəlilik, məqsəd (nəticə) dəyişmədən xərclənmiş resursların vahidinə görə nəticənin maksimuma çatdırılmasıdır. Effektivlik - bu məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan resurslarla müqayisədə məqsədlərlə müqayisədə nəticə. Adekvatlıq real şəraitin düzgün əksidir. Mürəkkəblilik - layihənin bütün həyat dövrü ərzində nəticələrini və xərclərini nəzərə almaq (İ.Q.Quliyev, 2020).

İnnovativ layihələrin həyata keçirilməsinin iqtisadi effekti istehsal nəticələrinin maya dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə hesablaşma dövrü üçün istehsal resurslarının dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

İnfrastruktur layihələrinin yaradılması və həyata keçirilməsinin iqtisadi effekti aşağıdakılarla bağlıdır:

1) məhsulların (yarımfabrikatların) istehsalının, xidmətlərin göstərilməsinin maya dəyərinin azalması:

- sürət rejimlərinin, faydalı vaxtın artırılması hesabına avadanlığın məhsuldarlığının artırılması; etibarlılıq və azaldılmış texniki xidmət mürəkkəbliyi;
- əsas və köməkçi istehsalın avtomatlaşdırılması yolu ilə əmək məhsuldarlığının artırılması.

2) satışın həcmının artması və müəssisənin məhsul istehsalında xərclərinin azalması:

- yeni məhsul çeşidlərinin işlənib hazırlanması;
- məhsulların istehlak xüsusiyyətlərinin və rəqabət qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması.

3) yeni texnologiyanın tətbiqinin sosial və ekoloji nəticələri ilə əlaqədar əlavə gəlir əldə etmək. Bu, aşağıdakılarda özünü göstərir:

- bunun hesabına əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;
- ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş ziyanın azaldılması.

İnvestisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi texniki, texnoloji, maliyyə, sektoral və ya regional xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq istənilən növ layihələrə tətbiq edilən aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

- layihənin bütün həyat dövrü ərzində nəzərdən keçirilməsi (fakturalar).
- layihənin dayandırılmasına qədər investisiya öncəsi tədqiqatdan;
- müxtəlif valyutalardan istifadə imkanları nəzərə alınmaqla hesablaşma dövrü üçün layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün pul vəsaitlərinin daxilolmaları və xərcləri daxil olmaqla pul vəsaitlərinin hərəkətinin modelləşdirilməsi;
- müxtəlif layihələrin müqayisəsi şərtlərinin müqayisəliliyi (layihə variantları);
- pozitivlik və maksimum effekt prinsipi.

Fərdi sahibkarın investor nöqtəyi-nəzərindən səmərəli kimi tanınması üçün onu yaradan layihənin həyata keçirilməsinin təsirinin müsbət olması lazımdır; alternativ IP-ni müqayisə edərkən, ən böyük təsir dəyəri olan layihəyə üstünlük verilməlidir;

- zaman amili nəzərə alınmaqla. Layihənin effektivliyini qiymətləndirərkən vaxt amilinin müxtəlif aspektləri, o cümlədən layihənin və onun iqtisadi mühitinin parametrlərinin dinamikliyi (zamanla dəyişməsi) nəzərə alınmalıdır; əmtəə istehsalı və ya resursların alınması ilə onların ödənilməsi arasında vaxt boşluqları (laqlar); müxtəlif xərclərin və/və ya nəticələrin qeyri-bərabərliyi (əvvəlki nəticələrə və sonrakı xərclərə üstünlük);

- yalnız qarşıdan gələn xərclər və daxilolmalar nəzərə alınmaqla.

Performans göstəriciləri hesablanarkən, yalnız layihənin icrası zamanı gözlənilən xərclər və gəlirlər, o cümlədən əvvəllər yaradılmış istehsal aktivlərinin cəlb edilməsi ilə bağlı xərclər, habelə layihənin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlı gələcək itkilər nəzərə alınmalıdır.

Layihədə istifadə olunan əvvəllər yaradılmış resurslar onların yaradılması xərcləri ilə deyil, onların mümkün olan ən yaxşı alternativ istifadəsi ilə bağlı itirilmiş mənfəətin maksimum dəyərini əks etdirən fürsət dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Gələcəkdə alternativ (yəni verilmiş layihədən kənarında əldə edilmiş) gəlir əldə etmək imkanını təmin etməyən keçmiş, artıq çəkilmiş xərclər (batmış dəyər) pul vəsaitlərinin hərəkətində nəzərə alınmır və fəaliyyət göstəricilərinin dəyərində təsir göstərmir (Ataşov B.X., 2016).

İnnovativ layihələrin iqtisadi səmərəliliyi üçün layihələrin iqtisadi cəlbediciliyini və bəzi layihələrin digərlərinə nisbətən maliyyə üstünlüklərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə etmək olar.

Halbuki meyar, bir şeyin qiymətləndirilməsi, müəyyən edilməsi və ya təsnifatının aparıldığı bir xüsusiyyətdir. Meyarlar obyektin fəaliyyətini və ya əhatə dairəsini tənzimləyən qüvvədə olan qanunvericilik və digər normativ hüquqi aktlar əsasında, layihənin xüsusiyyətləri və onun həyata keçirilmə mərhələsi əsasında müəyyən edilir.

Dünya təcrübəsində iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün altı meyardan istifadə olunur:

1) səmərəlilik - faktiki nəticələrin proqnozlaşdırılanlara aid edilməsi ilə müəyyən edilən layihənin məqsədlərinə çatma dərəcəsi;

2) səmərəlilik (effektivlik) - layihənin məqsədlərinə çatmaq üçün xərclər. Resursların faktiki xərclərinin proqnozlaşdırılanlarla müqayisəsi yolu ilə müəyyən edilir;

3) keyfiyyət (keyfiyyət) - layihə məhsulunun standartların tələblərinə və müştəri gözləntilərinə uyğunluq dərəcəsi;

4) rentabellik / fayda - ümumi gəlirin ümumi xərclərə nisbəti. Gəlirlilik səviyyəsi satış həcminə, ümumi aktivlərə və kapitalla münasibətdə müəyyən edilə bilər;

5) məhsuldarlıq (məhsuldarlıq) - işlərin (xidmətlərin) həcmnin onların istehsalına və həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərə nisbəti;

6) innovasiyaların (innovasiyaların) tətbiqi - müasir texnologiya, təşkilat və idarəetmə sahəsində yeni nailiyyətlərin layihəsində real istifadə dərəcəsi (Ataşov B.X., 2016).

Əgər meyarlar məqsədə nail olmaq ölçüsü kimi xidmət edirsə, onda göstəricilər, ilk növbədə, meyarın özünün müxtəlif kəmiyyət ölçüləridir. Bununla belə, dövlət xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən keyfiyyət meyarları göstəricilərindən də istifadə etmək olar.

Effektivliyi qiymətləndirərkən əsas göstəricilərdən (göstəricilərdən) istifadə etmək lazımdır. Beləliklə, innovasiya prosesinin gedişatını idarə etmək üçün onun effektivliyinin göstəriciləri sistemi təklif olunur ki, bu da dörd qrup göstəricidən ibarətdir: keyfiyyət (innovasiyanın yaranması), kəmiyyət (tədqiqat və inkişaf xərclərinin xərclərdə minimum payı).

Zaman amilinin uçotu metoduna görə, investisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları statikə bölünür, burada pul vəsaitlərinin daxilolmaları və zamanın müxtəlif nöqtələrində yaranan ödənişlər bərabər və dinamik olaraq qiymətləndirilir, burada pul vəsaitlərinin daxilolmaları və müxtəlif vaxtlarda yaranan ödənişlər, onların müqayisəliliyini təmin etməklə, zamanın bir nöqtəsinə endirimdən istifadə etməklə verilir.

İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin hesablanması üçün statik metodların üstünlükləri bazar şərtlərini nəzərə alaraq hesablamaların sadəliyidir,

onlardan layihələrin cəlbəciliyinin təxmini və tez qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur və onlar layihənin ilkin mərhələlərində tətbiq edilməlidir.

Statik metodlar mənfəətin, məsrəflərin və rentabelliğin müqayisəli hesablamalarına və bu göstəricilərdən birinin optimal dəyərində əsaslanaraq investisiya layihəsinin seçilməsinə əsaslanır.

İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə dinamik yanaşma yeni infrastruktur layihəsini fərdi qiymətləndirməyə imkan verir, onun bütün həyat dövrünü əhatə edir, istehsalçının, istehlakçının, hökumətin və kreditlərin maraqlarını nəzərə alır.

İnvestisiya layihəsinin mahiyyəti İnvestisiya məqsədlərinin həyata keçirilməsi investorları və layihənin digər iştirakçılarna investisiya qərarlarının qəbulu üçün lazımi məlumat verən investisiya layihələrinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. İnvestisiya layihəsi anlayışı iki cür şərh olunur: müəyyən məqsədlərə nail olmağı təmin edən hər hansı hərəkətlər kompleksinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan fəaliyyət (tədbir) kimi; hər hansı bir hərəkətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan və ya bu hərəkətləri təsvir edən müəyyən təşkilati, hüquqi və hesablaşma və maliyyə sənədləri toplusunu özündə birləşdirən sistem kimi.

Yuxarıdakı təriflərə görə, tərifə aşağıdakı kimi aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun görünür: investisiya layihəsi, mövcud məhdud resurslar kontekstində məqsədə çatmaq üçün zəruri olan qanunvericiliyinə uyğun olaraq davam edən fəaliyyətlər və hazırlanmış sənədlər toplusudur. müsbət, bəlkə də mənfə, iqtisadi və ya sosial təsirin mümkün alınması, habelə investisiyaların həyata keçirilməsi üçün praktiki tədbirlərin təsviri (biznes planı).

İnvestisiya obyektini olan müəssisələr müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə bilər: onlardan bəziləri yeni məhsulların işlənilib hazırlanmasını və istehsalını təşkil etməyi, digərləri yeni texnoloji avadanlıq almaq və bununla da cari istehsal xərclərini azaltmağı, digərləri isə yeni məhsul istehsalı üçün yeni satış strukturu yaratmağı planlaşdırır. məhsulları və istehlakçı xidmətləri şəbəkəsi qurmaq. Bütün fərqlərinə baxmayaraq, onların ümumi bir investisiya layihəsinə ehtiyacı var.

İnvestisiya layihələrinin müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Təsnifatın əsasını təşkil edən xüsusiyyətlərdən asılı olaraq investisiya layihələrinin aşağıdakı növlərini ayırmaq olar.

Bir-birinə münasibətdə: müstəqil; alternativ; tamamlayıcı.

Həyata keçirilməsi (yaradılması və istismarı) baxımından: qısamüddətli (3 ilə qədər), ortamüddətli (3-5 il), uzunmüddətli (5 ildən çox).

Miqyas baxımından (investisiyaların ölçüsü, investisiyaların həcmi): kiçik layihələr; orta səviyyəli layihələr; böyük layihələr; meqa layihələr.

Əsas diqqət (məqsədlərə görə): kommersiya; sosial; ətraf mühit; istehsal; elmi və texniki layihələr.

Layihənin icrasının nəticələrinin daxili və ya xarici bazarlara, habelə ekoloji və sosial vəziyyətə təsir dərəcəsindən asılı olaraq: qlobal; iqtisadi; böyük miqyaslı; yerli layihələr.

Riskin böyüklüyündən asılı olaraq layihələr aşağıdakı kimi bölünür: etibarlı və riskli layihələr.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təbiətinə görə: adi (təkrarlanan) və fəvqəladə pul vəsaitlərinin hərəkəti olan layihələr.

Seçilmiş maliyyələşdirmə sxeminə uyğun olaraq: öz mənbələrindən maliyyələşdirilən layihələr; kapital bazarından cəlb edilmiş mənbələr hesabına maliyyələşdirilən layihələr; qarışıq (birləşdirilmiş) maliyyə dəstəyi mənbələri olan layihələr.

İstənilən investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində konkret məqsəd var. Müxtəlif layihələr üçün bu məqsədlər fərqli ola bilər, lakin ümumilikdə onları dörd qrupa birləşdirmək olar: məhsulları bazarda saxlamaq; istehsal həcmlərinin genişləndirilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; yeni məhsulların buraxılması; sosial və iqtisadi problemlərin həlli.

İnvestisiya layihəsinin effektivliyi bu investisiya layihəsini yaradan layihənin onun iştirakçılarının məqsəd və maraqlarına uyğunluğunu əks etdirən kateqoriyadır. Effektiv layihələrin həyata keçirilməsi cəmiyyətin ixtiyarında olan ümumi daxili

məhsulu (ÜDM) artırır və daha sonra layihədə iştirak edən subyektlər arasında bölüşdürülür.

İnvestisiya təhlilinin məqsədi qısa və uzunmüddətli investisiyaların ehtiyaclarını, imkanlarını, miqyasını, mümkünlüyünü, gəlirliliyini və təhlükəsizliyini obyektiv qiymətləndirməkdir; şirkətin investisiya inkişafı istiqamətlərinin və səmərəli kapital qoyuluşu üçün prioritet sahələrin müəyyən edilməsi; investisiya siyasəti üçün məqbul şərtlərin və əsas təlimatların işlənilib hazırlanması; Şirkətin rəqabət üstünlüklərini gücləndirən və onun taktiki və strateji məqsədlərinə uyğun gələn optimal investisiya qərarlarının əsaslandırılmasında faktiki investisiya nəticələrinin əvvəllər planlaşdırılanlardan kənara çıxmasına təsir edən amillərin operativ şəkildə müəyyən edilməsi (İ.Q.Quliyev, 2020).

İnvestisiya layihələri müxtəlif formalarda olur

və məzmun. Layihələrin nəzərdən keçirilməsində nəzərə alınan investisiya qərarları, məsələn, daşınmaz əmlakın əldə edilməsi, avadanlıqlara sərmayə qoyuluşu, tədqiqat və təcrübə işlərinin aparılması, yeni sahənin işlənməsi, iri istehsal obyektinin və ya müəssisənin tikintisi ilə bağlı ola bilər.

Layihə təhlili təcrübəsi layihələrin hazırlanması təcrübəsini ümumiləşdirməyə və tipik layihələri siyahıya salmağa imkan verir. Xarici təcrübədə rast gəlinən investisiya layihələrinin əsas növləri aşağıdakılardır:

1. Köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi, mövcud biznesin eyni miqyasda davam etdirilməsinin təbii prosesi kimi. Tipik olaraq, bu cür layihələr çox uzun və mürəkkəb əsaslandırma və qərar qəbul etmə prosedurlarını tələb etmir. Çoxalternativlik bu cür avadanlıqların bir neçə növü olduqda ortaya çıxır və onlardan birinin üstünlüklərini əsaslandırmaq lazımdır.

2. Cari istehsal xərclərini azaltmaq məqsədilə avadanlıqların dəyişdirilməsi. Bu cür layihələrin məqsədi son vaxtlar köhnəlmiş işlək, lakin nisbətən az səmərəli avadanlığı əvəz etmək üçün daha təkmil avadanlıqdan istifadə etməkdir. Bu tip layihə hər bir fərdi layihənin gəlirliliyinin çox ətraflı təhlilini nəzərdə tutur, çünki texniki cəhətdən daha təkmil avadanlıq hələ maliyyə baxımından birmənalı olaraq daha sərfəli deyil.

3. Məhsul istehsalının artması və/yaxud xidmət bazarının genişlənməsi. Bu tip layihə çox məsuliyyətli qərar tələb edir ki, bu qərar adətən müəssisənin yuxarı rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilir. Layihənin kommersiya məqsəd uyğunluğunu ən ətraflı şəkildə, bazar nişinin genişləndirilməsi üçün dəqiq əsaslandırma ilə, eləcə də layihənin maliyyə effektivliyini təhlil etmək, satış həcmının artmasının müvafiq artıma gətirib çıxaracağını müəyyən etmək lazımdır. mənfəətdə.

4. Yeni məhsulların buraxılması üçün müəssisənin genişləndirilməsi. Bu tip layihə yeni strateji qərarların nəticəsidir və biznesin xarakterində dəyişiklik ola bilər. Bu tip layihələr üçün təhlilin bütün mərhələləri eyni dərəcədə vacibdir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu tip layihələrin icrası zamanı edilən səhv müəssisə üçün ən dramatik nəticələrə gətirib çıxarır.

5. Ətraf mühitə təsiri olan layihələr. İnvestisiya dizaynı zamanı ətraf mühitin təhlili zəruri elementdir. Ətraf mühitə təsiri olan layihələr öz təbiətinə görə həmişə ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlıdır və buna görə də təhlilin bu hissəsi vacibdir. Maliyyə meyarlarından istifadə etməklə həll edilməli və əsaslandırılmalı olan əsas dilemma layihə variantlarından hansının izlənməsidir: (1) daha təkmil və bahalı avadanlıqdan istifadə, kapital xərclərini artırmaq və ya (2) daha az bahalı avadanlıq almaq və əməliyyat xərclərini artırmaq.

Qərar vermə məsuliyyəti baxımından əhəmiyyəti daha az əhəmiyyətli olan digər layihələr növləri. Bu tip layihələr yeni ofisin tikintisinə, yeni avtomobilin alınmasına aiddir.

Biznes plan təklif olunan biznesin qısa, dəqiq, əlçatan və başa düşülən təsviri, çoxlu sayda müxtəlif vəziyyətləri nəzərdən keçirərkən ən vacib vasitədir, ən perspektivli həlləri seçməyə və onlara nail olmaq üçün vasitələri müəyyən etməyə imkan verir.

Biznes plan - müəssisənin, firmanın öz sahibkarlıq fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi və eyni zamanda bazarın tələbatına və mövcud vəziyyətə uyğun məhsul istehsalı üçün zəruri vasitədir.

Biznes planının iki əsas istiqaməti var:

1) daxili - sifarişçi üçün məlumat faylı, onun həyata keçirilməsinin hər mərhələsində nəticələrin qiymətləndirilməsi ilə layihə təklifinin (biznesin) həyata keçirilməsi proqramı hazırlamaq;

2) xarici - texniki, təşkilati, iqtisadi, maliyyə, hüquqi və s. kənar investorum və digər maraqlı təşkilatların, bələdiyyə orqanlarının, məsələn, sahənin ayrılması, inkişaf hüququnun əldə edilməsi, kredit verən kommersiya banklarının qərar qəbul etmələrinin üstünlükləri (o cümlədən risklər və problemlər).

Biznes planı biznesi idarə etməyə imkan verən sənəddir, ona görə də onu strateji planlaşdırmanın ayrılmaz elementi, icra və nəzarət üçün bələdçi kimi təqdim etmək olar. Biznes planı planlaşdırma prosesinin özü və daxili idarəetmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirmək vacibdir.

Biznes planının strukturu investisiya layihəsinə bənzəyir, xüsusən də investisiya planının əsaslandırılmasının həyata keçirildiyi hissədə.

Biznes planının strukturu aşağıdakı məqamlardan ibarətdir:

- 1) başlıq səhifəsi;
- 2) mücərrəd;
- 3) məxfilik memorandumu;
- 4) məzmun cədvəli; Sonra onun əsas bölmələri.

- 1) xülasə;
- 2) təşkilatın biznes tarixi (sənayenin təsviri);
- 3) təşkilatın biznes obyektinin xüsusiyyətləri;
- 4) təşkilatın biznes mühitinin təhlili;
- 5) marketinq planı;
- 6) istehsal planı;
- 7) təşkilati plan;
- 8) maliyyə planı .

Bölmələrin siyahısı və hər bir konkret halda onların məzmununu şirkətin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdən asılı olaraq əlavə və ya dəqiqləşdirilə bilər.

Xülasə (biznes konsepsiyası) - təklif olunan planın əsas müddəalarının xülasəsi, yəni. planlaşdırılan biznes və müəssisənin və ya sahibkarın öz biznesini qurarkən və

ya mövcud biznesi inkişaf etdirərkən qarşısına qoyduğu məqsədlər haqqında məlumat.

Konsepsiya biznes planının bütün bölmələrini yazdıqdan sonra tərtib edilir, çünki onun bütün bölmələrinin ən əsasını ehtiva edir.

Xülasə biznes imkanlarını, onların cəlbədiciliyini, müəssisə və region üçün əhəmiyyətini, zəruri maliyyə resurslarını (öz və ya borc götürülmüş), borc vəsaitlərinin mümkün qaytarılma müddətini, gözlənilən mənfəəti və onun bölüşdürülməsini, investisiya şərtlərini göstərir. Xülasə təklif olunan biznesin əsas məqsədini və hazırlanmaqda olan biznes planının məqsədini əks etdirməlidir.

Biznes planının əsas məqsədini (məqsədlərini) vurğulamaqla yanaşı, onun kimlər üçün nəzərdə tutulduğu göstərilir: potensial investor və ya kreditör, mümkün biznes tərəfdaşları və ya səhmdarlar, həmtəsisçilər, müəssisənin rəhbərliyi və ya sahibkarın özü üçün. (özünü təşkilat vasitəsi kimi), dövlət və ya bələdiyyə orqanları (dəstək almaq üçün).

Beləliklə, xülasə aşağıdakı məlumatları ehtiva edir:

- 1) layihənin ideyaları, məqsədləri və mahiyyəti;
- 2) təklif olunan malların (xidmətlərin, işlərin) xüsusiyyətləri və onların rəqiblərin oxşar məhsulları ilə müqayisədə üstünlükləri;
- 3) qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün strategiya və taktika;
- 4) kadrların və xüsusilə aparıcı menecerlərin ixtisası;
- 5) tələbin proqnozu, malların (xidmətlərin, işlərin) satışı və gələcək dövrdə (ay, rüb, il və s.) gəlirin məbləği;
- 6) istehsalın planlaşdırılmış maya dəyəri və maliyyələşdirmə ehtiyacı;
- 7) gözlənilən xalis mənfəət, rentabellik səviyyəsi və özünü ödəmə müddəti;
- 8) əsas uğur amilləri (fəaliyyət və fəaliyyət üsullarının təsviri).

Təşkilatın biznes tarixi (sənaye təsviri) bölməsi müəssisə və onun fəaliyyət dairəsi haqqında əsas məlumatları ehtiva edir. O, təklif olunan biznes ideyalarının yaranmasına təsir edən əsas hadisələri, eləcə də hazırda təşkilatın qarşısında duran əsas problemləri əks etdirir. Müəssisənin bazardakı faktiki mövqeyi qiymətləndirilir, onun gələcək üçün inkişaf istiqamətləri göstərilir. Uzun müddət fəaliyyət göstərən

müəssisə öz iqtisadi fəaliyyətinin qısa tarixini təqdim edir. Təklif olunan biznesin növünü müəyyən edir. Müəssisənin məşğul olmaq niyyətində olduğu və ya artıq məşğul olduğu fəaliyyət növləri təmsil olunur.

II FƏSİL. İNVESTİSİYA RİSKLƏRİNİN UÇOTUNUN VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASININ TƏHLİLİ

2.1. İnvestisiya risklərinin azaldılması və idarə olunması metodlarının qarşılıqlı təhlili

Risklərin idarə edilməsi üsulları çox müxtəlifdir. Mövcud təcrübədən tamamilə aydın olur ki, bir tərəfdən rusiyalı mütəxəssislər, digər tərəfdən isə Qərb tədqiqatçıları risklərin idarə edilməsi metodları ilə bağlı kifayət qədər aydın üstünlüklərə malikdirlər. Bu cür üstünlüklərin mövcudluğu ilk növbədə dövlətin iqtisadi inkişafının xarakteri və nəticədə nəzərdən keçirilən risk qrupları ilə bağlıdır.

Bununla belə, üstünlüklərdəki fərqlərə baxmayaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiyada iqtisadi əlaqələrin inkişafı Qərb təcrübəsinin tətbiqinə və nəticədə risklərin idarə edilməsinə və tədqiqatına Qərb yanaşmalarının yaxınlaşmasına kömək edir.

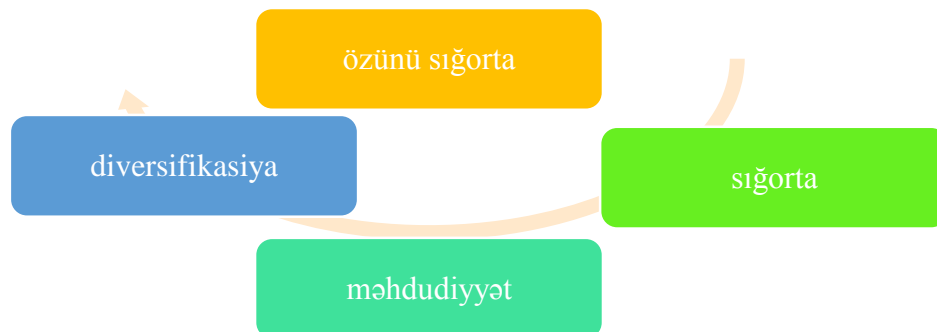
Risklərin həlli vasitələri onların qarşısını almaq, saxlamaq, ötürmək, dərəcəni azaltmaqdır.

Riskdən qaçmaq sadəcə riskli fəaliyyətdən qaçmaq deməkdir. Bununla belə, investor üçün riskdən qaçmaq çox vaxt mənfəətdən imtina etmək deməkdir.

Riskin saxlanması riski investorun öhdəsinə buraxır, yəni. məsuliyyəti üzərində. Beləliklə, vençur kapitalına investisiya qoyan investor əvvəlcədən əmindir ki, vençur kapitalının mümkün itkisini öz hesabına ödəyə bilər.

Riskin ötürülməsi o deməkdir ki, investor riskə görə məsuliyyəti başqasına, məsələn, sığorta şirkətinə keçir.

Sxem 1: Risk dərəcəsini azaldılması üsulları



Mənbə: https://www.academia.edu/42744079/Kommersiya_banklar%C4%B1

Diversifikasiya risk dərəcəsinə və gəlir itkisini azaltmaq məqsədi ilə qoyulmuş vəsaitlərin bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmayan müxtəlif investisiya obyektləri arasında bölüşdürülməsi prosesidir.

Diversifikasiya müxtəlif fəaliyyətlər arasında kapitalın bölüşdürülməsində riskin bir hissəsinin qarşısını almağa imkan verir.

Məhdudiyət həddi təyin etməkdir, yəni. xərclərin, satışların, kreditlərin və s. Məhdudlaşdırma risk dərəcəsinə azaltmaq üçün vacib bir texnikadır.

Özünü sığorta o deməkdir ki, sahibkar sığorta şirkətindən sığorta almaqdansa, özünü sığortalamağa üstünlük verir.

Beləliklə, o, sığorta kapitalı xərclərinə qənaət edir. Özünüsığorta bilavasitə təsərrüfat subyektiyə, xüsusən də fəaliyyəti risk altında olan subyektlərdə natura və pul sığorta (ehtiyat) fondlarının yaradılmasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş formasıdır. Sığortalanmış əmlakın dəyəri bütün biznesin əmlak və maliyyə parametrləri ilə müqayisədə nisbətən kiçik olduqda özünü sığorta məntiqlidir. Məsələn, iri bir korporasiyanın icarəyə götürdüyü kiçik otaqda quraşdırılmış sığorta şirkəti vasitəsilə avadanlıqlarını yanğından sığortalaması məqsədəuyğun deyil. Özünü sığorta itki ehtimalı son dərəcə kiçik olduqda, firma eyni tipli əmlakın böyük məbləğinə sahib olduqda mənə kəsb edir.

Beləliklə, bir neçə yüz tankerə sahib olan transmilli neft şirkətləri özlərini sığortalayırlar. Hesablama çox sadə və məntiqlidir: ildə bir tankerin itirilməsi ehtimalı azdır ki, şirkətə bütün tankerlər üçün sığorta haqqı ödəməkdən daha ucuz başa gələcək (Ataşov B.X., 2016).

Sığortanın mahiyyəti investorun riskdən qaçmaq üçün gəlirin bir hissəsindən imtina etməyə hazır olması ilə ifadə edilir, yəni. riski sifirə endirmək üçün ödəməyə hazırdır.

Riskin həlli üçün xüsusi bir vasitə seçərkən müəssisə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- öz kapitalınızın ödəyə biləcəyindən artıq risk edə bilməzsiniz;
- bir az üçün çox risk edə bilməzsiniz;
- riskin nəticələri proqnozlaşdırılmalıdır.

Bu prinsiplərin praktikada tətbiqi o deməkdir ki, hər zaman müəyyən bir risk növü üçün mümkün olan maksimum itkini hesablamaq, sonra onu bu riskə məruz qalan müəssisənin kapitalının məbləği ilə müqayisə etmək, sonra isə bütün mümkün itki ilə müqayisə etmək lazımdır. Öz maliyyə resurslarının ümumi məbləği. Və yalnız son addımı atmaqla bu riskin müəssisənin iflasına gətirib çıxarıb-çıxarmayacağını müəyyən etmək olar.

Riskin azaldılmasına yönəlmiş optimal siyasətin seçilməsi məsələsi mikroiqisadi nəzəriyyə çərçivəsində həll olunur. Müvafiq nəticə göstərir ki, optimal risklərin idarə edilməsi siyasəti elə olmalıdır ki, bu siyasətin həyata keçirilməsinin marjinal dəyəri onun tətbiqi ilə təmin edilən marjinal faydaya uyğun olsun.

Lakin əhəmiyyətli informasiya tələblərinə görə bu prinsipi praktikada həyata keçirmək çətindir. Konkret hallarda riski azaltmaq üçün vasitələrin seçimi onun proqnozlaşdırılması qabiliyyətindən asılıdır.

Beləliklə, məlum, tez-tez baş verən riskləri xüsusi hazırlanmış profilaktik tədbirlərin köməyi ilə azaltmaq olar. Məsələn, anbarlarda həyəcan siqnallarının quraşdırılması, maddi sərvətlərin saxlanması və istifadəsinə mövcud uçot və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə müəssisənin aktivlərinin bir hissəsinin oğurluq nəticəsində itirilməsi riskini azaltmaq olar.

İstehsalın diversifikasiyası və ehtiyatların təchizatı üçün ehtiyat sistemindən istifadə etməklə proqnozlaşdırıla bilən, lakin zəif idarə olunan riskləri azaltmaq olar.

Sadalanan risklərin azaldılması vasitələrinin hər birinin həm müəyyən üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var. Buna görə də, adətən bu riskin yatırılması vasitələrinin müəyyən kombinasiyalarından istifadə olunur. Riskin azaldılması alətlərinin seçilməsində təlimat olaraq aşağıdakılara bənzər xüsusi sxemlərdən istifadə olunur.

Riskin azaldılması təhlilinin son mərhələsi ümumi layihə riskinin idarə edilməsi planının formalaşdırılmasıdır.

Bu plana aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- layihənin bütün risk sahələrinin müəyyən edilməsinin nəticələri, hər bir sahə üzrə əsas risk identifikatorlarının siyahısı;

- layihənin məqsədlərinə nail olmaq üçün əhəmiyyətini əks etdirən risk göstəricilərinin reyting qiymətləndirilməsinin nəticələri;

- statistik risk təhlilinin nəticələri, həssaslıq təhlili və layihənin qəbulu üzrə qlobal risk təhlili;

- layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı hər bir fəaliyyət sahəsində tövsiyə olunan risklərin azaldılması strategiyaları;

- sahibkarlıq layihəsinin risklərinin monitorinqi prosedurlarının siyahısı.

İnvestisiya layihəsində bütün risklər müəyyən edildikdən və təhlil aparıldıqdan sonra layihə mərhələləri üzrə risklərin azaldılmasına dair tövsiyələr vermək lazımdır. İnvestisiya riskinin azaldılması mexanizminin əsas fəaliyyət prinsipi onun təsir xarakterinin mürəkkəbliyi və iqtisadi məqsədəuyğunluğudur.

Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəticələri onların azaldılmasına yönəlmiş ağlabatan tədbirləri işləyib hazırlamağa imkan verir, yəni:

- risklərin layihə iştirakçıları arasında bölüşdürülməsi (risklərin bir hissəsinin birgə icraçılara həvalə edilməsi);

- Gözlənilməz xərcləri ödəmək üçün vəsaitin rezervasiasiyası;

- Maliyyələşdirmə risklərinin azaldılması;

- sənaye risklərinin sığortası;

- investisiya layihəsinin sığortası.

- Zəmanətlər sistemi - dövlətdən, bankdan, investisiya şirkətindən zəmanətlərin alınması və s.

Yuxarıda göstərilən tədbirlərin hər biri xoşagəlməz hadisələrin baş vermə ehtimalını, onların təsadüfünü azaltmağa və nəticədə mənfi amillərin təsiri nəticəsində əlavə xərcləri azaltmağa yönəldilmişdir.

Riskin bölüşdürülməsi layihənin icra proqramının və müqavilə sənədlərinin tərtibi prosesində həyata keçirilir. Müqavilə bağlayarkən aşağıdakıları edə bilərsiniz:

- riskli hadisələrin və onların nəticələrinin qarşısının alınması baxımından hər bir layihə iştirakçısının imkanlarını müəyyən etmək;

- hər bir layihə iştirakçısının üzərinə götürdüyü risk payını qiymətləndirmək;

- riskə görə məqbul mükafatlandırma şərtini müqaviləyə daxil etmək;

- layihə iştirakçıları arasında risk və gəlir bölgüsündə paritetə nail olmaq.

Layihə iştirakçısının risk payı nə qədər çox olarsa, mükafat da bir o qədər yüksək olmalıdır.

Riskin bölüşdürülməsi zamanı potensial layihə iştirakçıları bir-biri haqqında məlumat almağa, maliyyə vəziyyətini, qarşı tərəfin öhdəliyini qiymətləndirməyə və kommersiya strukturlarının dəstəyinə müraciət etməyə çalışırlar.

Ehtiyat fondlarının yaradılması iş maya dəyərinin mümkün artımı (xərc inflyasiyası) və layihənin qrafik üzrə həyata keçirilməsinə zəmanət nəticəsində yaranan gözlənilməz xərcləri kompensasiya etməyin əsas yollarından biridir.

Vəsaitlərin rezervasiyası aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

- mənfi hadisələrin mümkün nəticələri və onlarla bağlı xərclər qiymətləndirilir;
- ehtiyatlar iş növləri və məsrəflər üzrə və ya müqavilə münasibətlərinin strukturundan asılı olaraq bölüşdürülür;
- risk hadisəsi baş verdikdə gözlənilməz hallar üçün ehtiyatdan istifadə qaydası müəyyən edilir.

Fövqəladə hallar üçün ehtiyatdan ayrılan vəsaitdən az vəsait tələb olunduqda, qalıq layihənin ehtiyat fonduna qaytarılır.

Ehtiyatın bir hissəsi iş prosesində yaranan problemlərin operativ həlli üçün layihə rəhbərinin sərəncamında olmalıdır. Eyni zamanda, hesablamanın hər bir mərhələsində pul vəsaitlərinin daxil olması və çıxarılmasının müsbət balansını saxlamaq lazımdır.

Görülən işlərə və satılan məhsullara görə ödənişlərin gecikdirilməsi riskini azaltmaq və ümumilikdə maliyyələşmə riskini azaltmaq üçün layihənin vaxtında və smeta dəyəri daxilində həyata keçirilməsini təmin edən ehtiyat formalaşdırmaq lazımdır. Bu ehtiyat adətən azalma xərclərinin cəmi kimi hesablanır:

- əlavə xərclərə və vəsaitlərin hərəkətində fasilələrə səbəb olan bitməmiş tikinti və ya istehsal riski;
- satış həcmnin müvəqqəti azalması və bunun nəticəsində qarşı tərəflərlə vaxtında hesablaşmaların aparılmaması riski;
- vergi güzəştlərinin ləğvi ilə əlaqədar vergi riski.

Xarici təcrübənin göstərdiyi kimi, hesablamaların etibarlılığının təminatı bu mərhələdə planlaşdırılan bütün xərclərin ən azı 8%-nin ehtiyatda saxlanmasıdır. Bundan əlavə, layihələrin maliyyələşdirilməsinin əlavə mənbələri nəzərdə tutulmalıdır.

Layihə iştirakçıları öz vəsaitləri hesabına müəyyən bir risk hadisəsinin baş vermə ehtimalını azalda bilmədiyi və ya onun nəticələrini kompensasiya edə bilmədiyi hallarda risk sığortası həyata keçirilir, yəni risklər sığorta şirkətinə ötürülür (Ataşov B.X., 2016).

Sığorta fəaliyyəti növlərinin mövcud təsnifatına uyğun olaraq, sığortaçı maliyyə risklərini sığortalayarkən sığortaçıya qarşı sığorta haqqını tam və ya qismən ödəməyə borcludur.

Riskin azaldılmasının bu və ya digər yolunun seçilməsi aşağıdakı alqoritmə uyğun olaraq tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır:

- layihəyə ən çox təsir göstərə bilən riskin müəyyən edilməsi;
- mənfi hadisənin baş vermə ehtimalı nəzərə alınmaqla artan xərclərin hesablanması;
- risk hadisəsinin baş vermə ehtimalını və təhlükəsini azaltmağa kömək edən tədbirlərin siyahısının hazırlanması;
- nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün xərclərin müəyyən edilməsi;
- gözlənilməz xərclər üçün ayrılmış ehtiyatın risklərin azaldılması üzrə təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün kifayətlik baxımından qiymətləndirilməsi;
- risk əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi və ya ondan imtina edilməsi barədə qərar qəbul etmək;
- risk hadisələrinin baş vermə ehtimalı və nəticələrinin onların azaldılması üzrə tədbirlərin xərcləri ilə müqayisəsi.

Konkret hallarda riski azaltmaq üçün vasitələrin seçimi onun proqnozlaşdırılması qabiliyyətindən asılıdır. Beləliklə, məlum, tez-tez baş verən

riskləri xüsusi hazırlanmış profilaktik tədbirlərin köməyi ilə azaltmaq olar (Kazımlı X.H., 2008: s.102).

Ölkədə risklərin idarə edilməsi yalnız riskin hesablanması üçün heuristik və ciddi iqtisadi və riyazi metodlar da daxil olmaqla, bütün alətlər arsenalının istifadəsini əhatə edən inteqrasiya olunmuş bir yanaşma ilə həll edilə bilən mürəkkəb bir problemdir.

Riskin azaldılmasına yönəlmiş optimal siyasətin seçilməsi məsələsi mikroiqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində həll olunur. Müvafiq nəticə deyir ki, optimal risklərin idarə edilməsi siyasəti elə olmalıdır ki, bu siyasətin həyata keçirilməsinin marjinal dəyəri onun tətbiqi ilə təmin edilən marjinal faydalılığa uyğun olsun.

2.2. Layihə risklərinin dərəcəsinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi üsulları

Layihə risklərinin dərəcəsinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi üsulları

Müəssisələr üçün risklər ən təhlükəlidir. Risklər müxtəlifdir, onların hamısı çox əhəmiyyətlidir və müəssisələrə güclü təsir göstərir.

Beləliklə, risklərin öyrənilməsi müəssisənin çox vacib aspektidir, çünki bütün risklər təşkilatın normal fəaliyyəti üçün qarşısının alınmasını tələb edir.

Müəssisədə riskləri və onların idarə edilməsini başa düşmək üçün onların mənşəyinə qayıtmaq və risklərin idarə edilməsi ilə bağlı müxtəlif anlayışları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Risk anlayışı XVIII əsrin 30-cu illərində yaranmışdır. Riskin öyrənilməsi riyazi nəzəriyyədən qaynaqlanır. D.Bernullinin fikrincə, risk götürmək üçün belə bir stimul nəticədir. İnsanları hadisələrin nəticəsi cəlb edir və məhz bu nəticəyə nail olmağın yollarına fikir vermirlər. Beləliklə, Bernulli ehtimal nəzəriyyəsini faydalılıq (hadisələrin bu və ya digər nəticəsinin cəlbediciliyi) metodu ilə tamamladı. Deməli, D.Bernulli haqlı olaraq risk nəzəriyyəsinin atasıdır (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Risk anlayışının sonrakı inkişafı iki nəzəriyyə ilə əlaqədar idi: klassik və neoklassik.

Klassik siyasi iqtisadda aşağıdakı nümayəndələri ayırmaq lazımdır: D. Mill və N. Senior. Onlar öz əsərlərində mənfəət fenomenini yalnız risk baxımından nəzərdən keçirirdilər. Mill və Senior, seçdikləri qərar nəticəsində baş verə biləcək itkilərin riyazi gözləntiləri ilə riski müəyyən etdilər.

Riskin bu cür təfsiri birtərəflidir. Bu, neoklassik adlanan başqa bir nəzəriyyənin inkişafına səbəb oldu. Neoklassik nəzəriyyə 50-90-cı illərdə yaranmışdır.

Nəzəriyyə sahibkarın qeyri-müəyyənlik şəraitində, yəni risk şəraitində işlədiyini və nəticədə sahibkarın fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi mənfəətin onun təsadüfi bonusu kimi qəbul edildiyini başa düşməyə əsaslanır.

Beləliklə, neoklassik risk nəzəriyyəsinə görə, eyni miqdarda potensial mənfəətlə sahibkar daha aşağı risk səviyyəsi ilə əlaqəli variantı seçir.

Hal-hazırda heç bir nəzəriyyə orijinal şərhində istifadə edilmir. Lakin riskin neoklassik nəzəriyyəsi ən böyük rəğbət qazandı, lakin Keyns tərəfindən təqdim edilən müddəalarla tamamlandı:

1) ilk dəfə olaraq əvvəllər mövcud olan risk nəzəriyyələrini sistemləşdirdi və sahibkarlıq risklərinin ətraflı təsnifatını verdi;

2) neoklassik nəzəriyyəni zövq amili ilə əlavə etdi, bu da sahibkarın daha çox qazanc gözləyən, çox güman ki, böyük riskə getməsidir.

Risqlər müəssisələrin meydana çıxdığı dövrdə meydana çıxdı və nəticədə onların idarə edilməsi müəssisənin mühüm vəzifələrindən birinə çevrildi.

Başqa sözlə, müəssisənin normal fəaliyyəti üçün müxtəlif risklərin idarə edilməsi konsepsiyaları hazırlanmışdır (Ataşov B.X.,2016).

Müəssisədə ən vacib və tez-tez istifadə olunan risklərin idarə edilməsi konsepsiyalarından biri risk nəzarəti konsepsiyasıdır. Konsepsiya ilk dəfə 1980-ci illərdə eşidilib. Bu konsepsiyanın əsas prinsipi aşağıdakılardan ibarətdir: planlaşdırılan normativ göstəricilərin faktiki göstəricilərlə operativ müqayisəsi və onlar arasında mümkün kənarlaşmaların müəyyən edilməsi, habelə müəssisənin sabitləşməsinin əsas amillərinə təsir göstərmək məqsədilə bu kənarlaşmaların əlaqəsinin müəyyən edilməsi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, risk nəzarəti iki daha dar sahəyə bölünür: risk təhlili və riskin planlaşdırılması. Risk təhlili ən əhəmiyyətli

vəzifələrdən birini yerinə yetirən dar məqsədli bir konsepsiyadır - bu, müəssisədəki risklərin təhlilidir. Riskin təhlili müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinə baxıb onları təhlil edə bilər və ya bütün müəssisənin təhlilini apara bilər.

Riskin planlaşdırılması konsepsiyasına gəlinə, bu konsepsiya çərçivəsində müəssisədə risklərin tam aradan qaldırılmasına və ya minimuma endirilməsinə töhfə verəcək konsepsiyaların işlənilib hazırlanması və planlaşdırılması vəzifəsi həyata keçirilir. Riskin planlaşdırılması risklərin ikinci anlayışıdır, riskin planlaşdırılması müəssisədə risklərin aradan qaldırılması anlayışıdır.

Risk təhlili - müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amilləri, müəyyən arzuolunmaz hadisələrin baş vermə ehtimalını və onların müəssisənin fəaliyyətinə necə təsir edəcəyini müəyyən etmək üçün prosedurlar.

Riskin qiymətləndirilməsi kəmiyyət və ya keyfiyyət baxımından risklərin miqyasının və ya dərəcəsinin müəyyən edilməsidir.

Risk hər bir müəssisənin fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Bütün təşkilatlar onlara tabedir, yalnız risklərin təsir dərəcəsi fərqlidir. Başqa sözlə, müəssisələrin fəaliyyəti bilavasitə risk şəklində müəyyən təhlükələrin baş vermə ehtimalı ilə bağlıdır.

Riskin qiymətləndirilməsi ümumi risk idarəetmə sisteminin vacib komponentidir. Bu, risk dərəcəsinin kəmiyyət və ya keyfiyyətə müəyyən edilməsi prosesidir. Keyfiyyət təhlilinin əsas vəzifəsi mümkün risk növlərini müəyyən etməklə yanaşı, həm də bu risk növünün səviyyəsinə təsir edən səbəbləri və amilləri müəyyən etmək və təsvir etməkdən ibarətdir.

Keyfiyyətli risk təhlilinin aşağıdakı üsulları mövcuddur:

- a) Ekspert qiymətləndirmələri üsulu;
- b) Qiymətləndirmə metodu;
- c) Risk mənbələrinin yoxlama siyahıları;
- d) Analoqlar üsulu.

Ekspert qiymətləndirmələri metodu müəyyən risk növünü hərtərəfli qiymətləndirməyi və təhlil etməyi bacaran analitik bacarıqlarına malik olan ekspertin rəyidir.

Risk təhlili üçün istifadə olunan ekspert qiymətləndirmələrinin aşağıdakı əsas üsullarını ayırd edə bilərik:

- SWOT təhlili;
- risklərin yüksəlməsi və spirali;
- Delfi üsulu.

İkinci metodu ayırd etmək olar: reyting qiymətləndirmələri üsulu. O, aşağıdakılardan ibarətdir: ixtisaslı mütəxəssislər müəyyən bir müəssisəyə öz reytingini verirlər. Bunun üçün mütəxəssislər cəlb olunarsa, bu üsul ekspert qiymətləndirməsi metodunun variasiyası hesab olunur.

Reytingin ən sadə formalarından biri sıralamadır. Bu üsulda onlar ballarla qiymətləndirmə sistemində müraciət edirlər ki, onlar çox vaxt 1-dən 5-ə qədər müəyyən edilir, həm də 10 baldan, bəzən hətta 100 baldan ibarət ballar təyin oluna bilər. Reyting şkalası hər bir mütəxəssis tərəfindən müstəqil olaraq seçilir, məsələn, müəssisənin sənayesinə uyğun olaraq.

Risk Mənbəsinin Yoxlama Siyahıları tarixi məlumatların istifadəsinə əsaslanan bir üsuldür. Bu metod çərçivəsində keçmiş hadisələr, risk faktorları, onların törətdiyi itkilər təhlil edilir. Risk mənbələrinin siyahısı daim yenilənir və böyüyür, çünki hər bir əməliyyat bu siyahıya daxil edilir, buna görə də davamlı olaraq əlavə olunur və beləliklə, risklərin bütün fəaliyyəti boyunca müəssisəyə təsiri haqqında tam təsəvvür yaratmağa kömək edir. Ancaq bu metodun mənfi tərəfi də var, yəni mənfi hadisələrin bir hissəsi nəzarət siyahısına daxil edilməyə bilər və müvafiq olaraq, gələcəkdə onlar nəzərə alınmayacaq, yəni bu siyahılar üzərində qurulmuş mənzərə natamam olacaq, ona görə də etibarsız olacaq. Bu üsul şirkətə keçmişin səhvlərini təhlil etməyə və onları bir daha təkrarlamamağa kömək edir.

Növbəti üsul analogiya üsuludur. Analogi metodun mahiyyəti oxşar hadisələri, obyektləri, sistemləri tapmaq və onların müqayisəli təhlilindən ibarətdir. Yəni, itki ehtimallarını hesablamaq üçün şirkət tərəfindən keçmişdə oxşar layihələrin və ya əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün mövcud məlumatlar təhlil edilir. Analogi metod tez-tez təkrarlanan layihələrin riskini qiymətləndirmək üçün ən böyük tətbiqi tapır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bu üsul yeni layihələrdə və ya

əməliyyatlarda tam tətbiq edilməyəcək, çünki metod birbaşa birdən çox dövrə aid məlumatların təhlilinə əsaslanır (Kazımlı., X.H. 2008).

Əvvəlcə risklərin idarə edilməsində 3 yanaşma var idi: parçalanmış, epizodik, məhdud. Lakin müasir modellər inteqrasiya olunmuş, davamlı və genişləndirilmiş bir yanaşma həyata keçirən fəal peşəkar mövqeyə əsaslanır. İndi onlar kombinasiyada istifadə olunur.

Risk hadisələrinin idarə edilməsi strategiyası müəssisənin rəhbərləri tərəfindən formalaşdırılır. Bir qayda olaraq, onun həll etdiyi bütün vəzifələr iki əsas vəzifəyə endirilir.

1 Müəssisənin əsas kapitalını (səhmdar dəyərini) qoruyun.

2 Şirkət üçün əlavə kapital (yeni səhmdar dəyəri) yaradın.

Risklərin idarə edilməsi üsullarına gəldikdə, onlar kifayət qədər müxtəlifdir, mütəxəssislər aşağıdakı üsulları müəyyən edirlər: qaçınma, köçürmə, lokallaşdırma, paylama, kompensasiya.

Beləliklə, risklərin idarə edilməsi kifayət qədər dinamik bir prosesdir, çünki hər il müəssisə daha çox inkişaf edir və nəticədə risklər də artır.

Risklər daha çoxdur, ona görə də onların idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsinə, eləcə də müəssisədə risklərin qarşısını almağa kömək edən yeni metodların tətbiqinə ehtiyac var.

2.3. Zəfər tarixi regional layihələrin həyata keçirilməsində yeni mərhələ kimi

Dövlətimizin həyata keçirdiyi maliyyə tədbirləri Qarabağın, eyni zamanda bütün Azərbaycanın sürətlə tərəqqisinə zəmanət verir. Azad edilmiş ərazinin müntəzəm geoloji vəziyyəti, yeraltı və yerüstü sərvətləri müxtəlif irimiqyaslı rekreasiya və rekultivasiya işlərini nəzərə alacaqdır. Yeni vəzifələrin istehsalı orada yaşayan əhalinin gündəlik rahatlığı ilə bağlı gözləntiləri üzərində effektiv işləyəcək.

Çərçivənin bərpası, sosial tapşırıqların icrası, yazışmaların təşkili, əhalinin köçürülməsi bir neçə investisiya və adekvat vəsait tələb edir. Sabit iqtisadiyyatımız və hərtərəfli yoxlanılmış maliyyə fəaliyyətimiz sayəsində biz bu tapşırığa təmkinlə uyğunlaşmaq istəyəcəyik.

Qarabağ döyüşünün Azərbaycanın gözəl qələbəsi ilə başa çatması naməlum fərziyyələr üçün ideal şərait yaratdı. Davam edən siyasi etibarlılıq, müharibədən sonrakı təhlükəsizlik, çəkişmə mənbəyinin aradan qaldırılması respublikamızı tanımadığı maliyyə tərəfdarlarının mərkəzində saxlamışdır. Bütün tərəfdaş ölkələr regionda asayışı qoruyub saxlamaqla sərmayə qoymaqla maraqlıdırlar. Bu, yaxın gələcəkdə rayonda layihələrin həyata keçirilməsi üçün münbit zəmin yaradır (Quliyev Q.İ, 2020: s.154)

Qarabağ işğaldan azad edildi. Artıq dövlətimiz bərpa işlərinə səfərbər olunub. Rayonun abadlaşdırılmasına yollardan başlanılıb, çünki bu ərazi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yollar insanların təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin etmək baxımından həm iqtisadi, həm də sosialdır. Yol infrastrukturun inkişafına zəmanət verəcək və məcburi köçkünlərin sürətlə məskunlaşmasına imkan yaradacaq.

Nəqliyyat sisteminin təkrar qurulması dövlətin məqsədyönlü strategiyasının əsas hissəsidir. Görülən tədbirlər hesabına yerli avtomobil müəssisələri qlobal əhəmiyyət kəsb edəcək və dünya miqyasında və yerli nəqliyyat üçün təməlin irəliləməsinə əlavə olunacaq. Azərbaycanla yanaşı, qonşu dövlətlər də bu heyvətə açıq qapılardan maksimum yararlanma bilərlər.

Həm ölkə daxilində, həm də tanış olmayan xalqlarla artan əlaqələrdə mühüm rol oynayan və ərazinin sürətli və dinamik inkişafını təmin edən ümumi

aeronavtikanın miqyasını genişləndirmək vacibdir. Azad edilmiş rayonların bazasında yerləşən aerovağzallar Qarabağın abadlaşdırılmasına, malların daşınmasına, məhəllə əhalisinin rahatlığına və səyahət sənayesinin inkişafına xidmət edəcək. Bu başlığı sıralamaq üçün müstəsna vençur proqramları yaradılmışdır. Hazırda Füzulidə aerovağzalın tikintisinə başlanılıb. Füzulidə, əlavə olaraq Laçın və Zəngilanda aerovağzalların tikintisi başa çatdırılacaq. Hava terminallarının inkişafı və yeni əlaqələndirilmiş əməliyyat yerlərinin göndərilməsi Azərbaycanın əhəmiyyətli ərazi strategiyalarına və mübadilə fokusuna çevrilmək qabiliyyətini gücləndirəcək ki, bu da əyalət əməliyyatlarını artıracaq.

Qarabağ ərazisi hər zaman yüksək kənd təsərrüfatı göstəriciləri ilə fərqlənib. Azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün zəngin imkanlar var. Müasir dövrdə bəzi idarələr sistemli formada rayonu aqrar sahədə əvvəlki şöhrətinə qaytarmağa hazırlaşır. Kənd təsərrüfatının tərəqqisi ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində, əsasən Qarabağ əhalisinin məşğulluğunun çoxaldılmasında xüsusi rol oynayacaqdır.

Azərbaycan davamlı enerji mənbələrindən istifadə etmək üçün yüksək potensiala malik ölkələrdən biridir. Bu bölgə davamlı olaraq diqqət mərkəzindədir. Qarabağın əsas məqsədlərindən biri də ərazidə dayanıqlı enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirməkdir. Xüsusilə, günəş işığına əsaslanan və elektrik stansiyalarına marağı artırmaqla ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinin genişləndirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Bu təşəbbüslər dövlətimizin yeni administrasiyaların, müəssisələrin və düzgün işin heyratamız açıq qapılara çevrilməsinə yönəlmiş səylərini dəstəkləməklə yanacaq mənbələrinin inkişafına və Azərbaycanda ekoloji cəhətdən təmiz enerjinin payını artıracaq.

Qarabağın bərpası istiqamətində aparılan düşünülmüş işlər Azərbaycan sakinlərinin, bununla yanaşı dünya xalqlarının və xalqın idarəçiliyi tərəfindən həyata keçirilən öhdəliklərin bilavasitə müşahidəçisidir. Görünür, hər bir tapşırıq hadisələrin dönüşünə və fərdlərin rifahına xidmət edir. Onun müsbət nəticələri ilə hərdənbir müntəzəm işlərimizdə qarşılaşacağıq.

Qarabağ iqtisadi rayonunun investisiya layihələrinin reallaşdırılması zəmsanı risklərin qiymətləndirilməsi üçün biz BERİ metodundan istifadə edəcəyik. Öncəliklə qeyd etmək istədim ki, bu qiymətləndirmə mənim müxtəlif informasiya mənbələrinə, hesabatlara, KİV-ə istinadım nəticəsində formalaşdırdığım fikirlər əsasında yaranmışdır və bu qiymətləndirmə mənim subyektiv fikrim olduğu üçün, investisiya mühitinin qiymətləndirilməsinin həqiqi nəticələrini özündə ehtiva etməyə bilər. BERİ metodundan istifadə zamanı biz 15 faktor sadalayacağıq və bu 15 faktor üzərindən təhlillər aparacağıq. Bu 15 faktorun da özlərinə aid balları mövcuddur. İndi isə adından bəhs etdiyimiz bu 15 faktorla Qarabağ iqtisadi rayonunun investisiya mühitini qiymətləndirək.

1. Siyasi sabillik- Siyasi sabillik bildiyimiz kimi iqtisadi inkişafın təməl faktorlarından biridir. Ölkə daxilində siyasi sabillik olduğu zaman həmin ölkəyə əksər hallarda xarici investorlar tərəfindən müxtəlif sektorlara yatırımlar edilir. Siyasi sabillik bir sıra məqamlarla təhlil edilə bilər, bunlara misal kimi terorizmlə mübarizəni, ölkə daxilində olan müxalifət partiyaların çəkişmələrini, ölkədə nümayişlərin olma sıxlığını, ölkədə baş verən cinayətkarlıq əməllərinin sayını və s. aid etmək olar. Sevindirici haldır ki, bu məqamlardan heçbiri Azərbaycan respublikasının ərazisində o cümlədən Qarabağ iqtisadi rayonun tərkibində yox dərəcəsindədir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun bəzi ərazilərinin 30 illik işğal sonrasındadır 2020-ci ildə AR-nın prezidenti ali baş komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qəhrəman Azərbaycan ordusunun silahlı qüvvələri tərəfindən azad edilməsi bu ərazinin yenidən canlanması və regionun siyasi sabilliyinin bərpasında misilsiz rol oynadı. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin digər regionlara sürətli inteqrasiyası və intensiv bərpası xarici investorları bölgəyə cəlb etmək üçün zəmin yaratmışdır. Füzuli rayonunda 7 ay ərzində tikilən beynəlxalq hava limanı, minlərlə hektar ərazinin minadan təmizlənməsi və nəqliyyat infrastrukturunun sürətli bərpası dünya mətbuatında geniş yer almış və regionun siyasi sabilliyinin sürətli bərpa edildiyini bütün dünyaya göstərmişdir. Qeyd edək ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun

bərpası və görülən işlər barədə növbəti planlarda ətraflı məlumat veriləcəkdir. Siyasi sabillik faktoru üzrə qiymətləndirməm 3 baldır.

2. Xarici investisiyalara münasibət və mənfəətin transferti- Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, xarici sərmayələr tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiədən istifadə edir və xüsusi hallar istisna olmaqla, mənimsənilməklə milliləşdirilə bilməz. Özəl şəxslər sərbəst şəkildə sahibkarlıq subyektlərində öz maraqlarını yarada, əldə edə və sərəncam verə bilirlər. Xarici vətəndaşlar, təşkilatlar və müəssisələr torpaq icarəyə götürə bilər, lakin mülkiyyət hüququna malik ola bilməzlər.

Son bir neçə ildə Azərbaycan respublikası xarici sərmayələri cəlb etmək üçün fəal şəkildə çalışır. Azərbaycana birbaşa xarici sərmayə axını son illər, ilk növbədə, enerji sektoruna davamlı olaraq artıb. İqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün hökumətin prioritet sektorlarına (kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm və İKT) xarici sərmayələr indiyədək məhduddur.

Xarici investisiyalar, Xarici İnvestisiyaların Mühafizəsi haqqında, İnvestisiya fəaliyyəti haqqında, qanunlara uyğun olaraq tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiədən və beynəlxalq müqavilə və müqavilələrdə əks olunan təminatlardan istifadə edirlər. Azərbaycanın Xarici İnvestisiyaların Mühafizəsi haqqında Qanunu xüsusi hallar istisna olmaqla, xarici investorları milliləşdirmə və rekvizisiyadan qoruyur.

Əcnəbilərə tam mülkiyyətində olan törəmə müəssisə açmaq, mövcud şirkətin səhmlərini almaq və ya yerli tərəfdaşla birgə müəssisə yaratmaqla sahibkarlıq subyektlərini qeydiyyatla almağa icazə verilir. Xarici şirkətlərə həmçinin vergi orqanlarında nümayəndəliyini və ya filialını qeydiyyatla almaqla yerli hüquqi şəxs yaratmadan Azərbaycanda fəaliyyət göstərməyə icazə verilir.

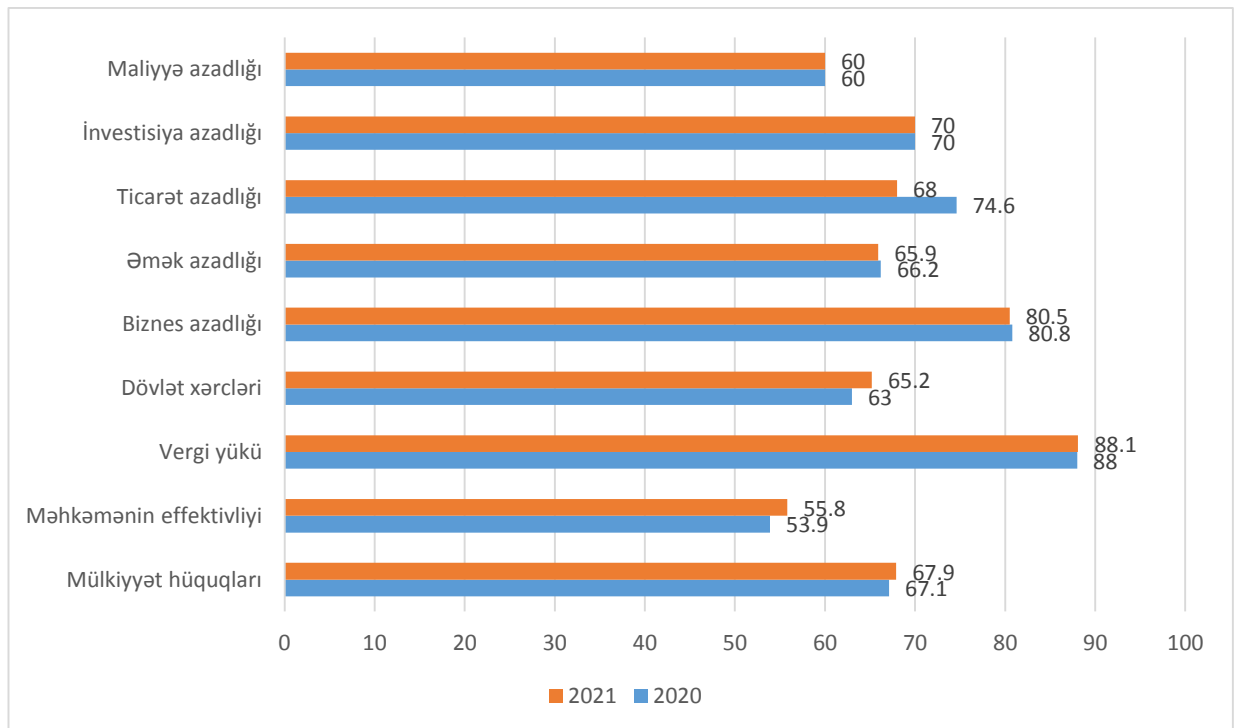
Əcnəbilərə Azərbaycanda torpaq sahibi olmaq icazəsi verilmir, lakin icarəyə torpaq və daşınmaz əmlaka sahib olmaq icazəsi verilir. Azərbaycan respublikasının qanunlarına görə, dövlət mədənçıxarma, neft-qaz, peyk rabitəsi və hərbi silah sektorlarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin nəzarət paketini özündə saxlamalı, xarici və ya yerli özəl mülkiyyəti bu sənayelərdə şirkətlərin 49 faiz payı ilə məhdudlaşdırmalıdır. Media sektorunda xarici sahiblik də ciddi şəkildə məhduddur. Bundan əlavə, telekommunikasiya, dəniz və hava nəqliyyatı, sığorta və digər

tənzimlənən sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən xarici və ya yerli şirkətlərə iş aparmaq üçün xüsusi lisenziya tələb olunur.

Azərbaycanda iqtisadi azadlıq yüksək səviyyədədir. Bu reallıqdır ki, əksər xarici investorlar iqtisadi azadlıq indeksi yüksək olan ölkələrə yatırımlar etmək düşüncəsindədirlər. İqtisadi azadlıqı ölçmək üçün İqtisadi azadlıq indeksindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Azərbaycan respublikasında iqtisadi azadlıq indeksinin ümumi göstəricisi 2020-ci ildə 69.3 idisə, artıq 2021-ci ildə bu göstərici 70.1-ə qədər yüksəlmişdir. Diaqram 3-də Azərbaycan respublikası, 2020-2021-ci il üzrə İqtisadi azadlıq indeksinin müyyən göstəriciləri üzrə təsvir edilmişdir.

Azərbaycanın iqtisadi azadlıq balı 61,6 olmaqla, iqtisadiyyatı 2022-ci il İndeksində ən azad 75-ci yerdədir. Azərbaycan Avropa regionunun 45 ölkəsi arasında 37-ci yerdədir və onun ümumi balı regional orta göstəricidən aşağı, lakin dünya ortalamasından yüksəkdir. Azərbaycanın iqtisadi artımı 2017-ci ildən 2019-cu ilə qədər sürətləndi, 2020-ci ildə mənfi oldu və 2021-ci ildə isə yenidən yüksəldi.

Diaqram 1: Azərbaycanda 2020-2021-ci illər üçün İqtisadi azadlıq indeksi göstəriciləri



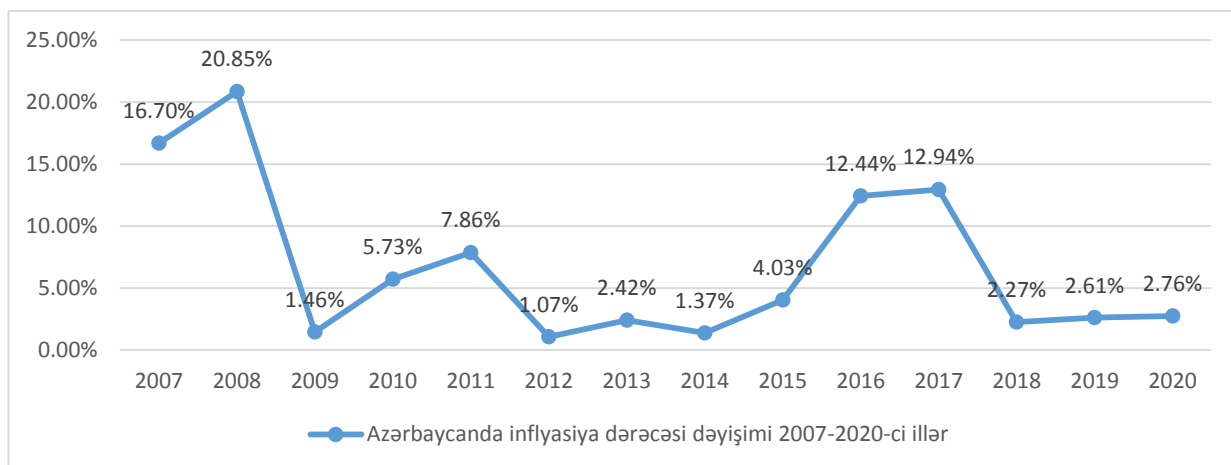
Mənbə: Heritage Foundation: <https://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>

İqtisadi azadlıq hər bir insanın öz əməyinə və əmlakına nəzarət etmək üçün əsas hüququdur. İqtisadi cəhətdən azad cəmiyyətdə fərdlər istədikləri şəkildə işləmək, istehsal etmək, istehlak etmək və sərmayə qoymaqla azaddırlar. İqtisadi cəhətdən azad cəmiyyətlərdə hökumətlər əməyin, kapitalın və malların sərbəst hərəkət etməsinə icazə verir və azadlığın özünü qorumaq və saxlamaq üçün zəruri olan həddən artıq azadlığa məcbur etmək və ya məhdudlaşdırmaqdan çəkinir. İqtisadi azadlıq daha böyük rifah gətirir. İqtisadi Azadlıq İndeksi, iqtisadi azadlıq və müxtəlif müsbət sosial və iqtisadi məqsədlər arasında müsbət əlaqəni sənədləşdirir. İqtisadi azadlıq idealları daha sağlam cəmiyyətlər, daha təmiz ətraf mühit, adambaşına daha çox sərvət, insan inkişafı, demokratiya və yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə güclü şəkildə əlaqələndirilir. Azərbaycanda iqtisadi azadlıq qənaətbəxş səviyyədədir. Bu faktoru 1.6 balla qiymətləndirirəm.

3. Milliləşdirməyə meyl- Qarabağ İqtisadi rayonunun bəzi ərazilərinin yaxın keçmişdə azad olması, həmin ərazilərin bərpası üçün müəyyən qədər vəsait tələb edir. Bu səbəbdən, ölkəmizin hazırkı prioritet siyasətlərindən biri sözü gedən bölgəyə xarici investisiya cəlb etmək olmalıdır. Bunun nəticəsi olaraq, Qarabağ iqtisadi rayonunda milliləşdirməyə meyli aşağı səviyyədə saxlamaq məqsədə uyğun görsənir. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun sözü gedən əraziləri işğaldan yeni azad olduğu üçün orada özəl mülklər yox dərəcəsidir. Qarabağda mövcud olan təbii sərvətlər, turizm və hasilat sənayesi də dövlətimizə məxsusdur. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.4 baldır.

4. İnflyasiya- İnflyasiya mərkəzi banklar, hökumət siyasətçiləri, istehsalçılar və ya istehlakçılardan asılı olmayaraq bütün iqtisadiyyat iştirakçılarının hərəkətlərinə təsir edən kritik və dövri makro göstəricidir. Ən əsas fundamental səviyyədə, inflyasiya investorun etdiyi sərmayələrdən əldə etdiyi gəlirlərə də təsir edir. Təbii haldır ki, hər bir investor inflyasiya dərəcəsi aşağı hədlərdə olan ölkələrə yatırım etməyə üstünlük verir. Azərbaycanda 2016-2017-ci illərdə 12 faizlərə çıxan inflyasiya dərəcəsi, artıq 2018-ci ildə 2.27 % faizə düşmüşdür. Diaqram 3-də 2007-2020-ci il intervalında Azərbaycanda olan inflyasiya dərəcələri təqdim edilmişdir.

Diagram 2: Azərbaycanda inflyasiya dərəcəsi dəyişimi 2007-2020-ci illər



Mənbə: Macrotrends: <https://www.macrotrends.net/countries/AZE/azerbaijan/inflation-rate-cpi>

Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.2 baldır.

5. İqtisadi artım- Çox insana aydındır ki, bir ölkədə iqtisadi artımı sürətləndirən ən vacib amillərdən biri ölkənin faydalı qazıntılarının olmasıdır. Sevindirici haldır ki, ölkəmiz faydalı qazıntılarla kifayət qədər zəngin ölkədir. Qarabağ iqtisadi rayonunda da geniş miqyasda faydalı qazıntılara rast gələ bilərik. Bu da öz-özlüyündə bölgəyə xarici investisiyanın cəlbi imkanlarını artırır. Cəlb edilən investisiyalar Qarabağ iqtisadi rayonunun erməni işğalçılarından təmizlənmiş bölgələrin bərpasında da böyük rol oynayacaqdır. Nəticə etibarı ilə həm regionun, həm də ölkəmizin iqtisadi artımında müsbət dəyişikliklər olacaqdır.

2021-ci ildə iqtisadiyyatın bərpası qeyri-neft və qaz sektorları hesabına baş verir. Üçqat şokdan - Covid-19 pandemiyasından, neft qiymətlərindəki enişdən və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasından sonra Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu (ÜDM) 2020-ci ildə 4,3 faiz azalıb. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 2.6 baldır (<https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf>).

6. Əmək haqqı məsrəfləri və yaxud iş qüvvəsinə məsrəflər- 2021-ci il dekabrın 1-inə olan məlumata görə, ölkədə muzzla fəaliyyət göstərən işçilərin sayı, 2020-ci ilin dekabrın 1-i ilə müqayisədə 20 min nəfər artaraq 1704,9 min nəfərə çatmış, onlardan 905,7 min qədəri dövlət sektorunda, 799,2 min nəfər isə qeyri-dövlət sektorunda işləmişdir (<https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf>).

Cədvəl 1: Orta aylıq əmək haqlarının müqayisəsi. 2020 – ci il

Ölkələr	Orta aylıq əmək haqqı.dollarla
Avstraliya	4600
Avstriya	4428
ABŞ	5783
Almaniya	4479
Polşa	1271
Macarıstan	2117
Litva	2651
Çexiya	2490
İƏYT bütövlükdə	4097
Azərbaycan	414

Mənbə: <https://data.oecd.org/> məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları hazırlanıb.

Hər ölkədə əmək haqqı müxtəlif strukturlar tərəfindən müəyyən edilir. Bir qismində icra hakimiyyəti, digərində qanunverici orqanlar, bir digərində isə müxtəlif təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilir. İndiki vəziyyətdə, Bakıda ortalama aylıq əmək məsrəfi 1000 (588 USD) manat qədər olsa da, ölkənin əksər regionlarında bu rəqəm Bakıdakı mövcud göstəricidən təqribən 2 dəfə aşağıdır. Bunu göz önünə qoysaq, respublikamızın digər şəhərlərində və digər rayonlarında fərqli minimum əmək haqqı müşahidə edə bilərik. 2022-ci il 1 yanvardan sonrakı dövrdə aylıq minimum əməkhaqqı 300 AZN (176 USD) olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Xatırladaq ki, bu göstərici 2019-cu ildən 2022-ci ilə kimi 250 AZN (147 USD) olaraq müəyyən edilmişdir. Aşağıdakı cədvəl 1-də bir sıra Avropa və digər ölkələrin orta aylıq əmək haqqısının müqayisəsini görə bilərik.

Nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, ölkəmizin əməkhaqqı məsrəfləri ilə bağlı irəli sürdüyü siyasət qənaətbəxşdir, lakin Bakı şəhərindən başqa digər regionların da işçi qüvvəsinin potensialını artırmaq üçün müəyyən tədbirlər görülməli, işçilərin öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün sahələri üzrə müvafiq təlimlərə yönləndirilməlidir. Bütün bunlar işçi qüvvəsinin mövcud bazar şəraitinin tələblərinə cavab vermələri üçün və işsiz statusunda olan potensial işçi qüvvəsinin əmək bazarlarına cəlbi üçün görülməsi zəruri olan tədbirlər sırasındadır. İşçi qüvvəsi əmək bazarının müvafiq tələblərinə cavab verdikdən sonra işçinin potensialına və gördüyü işə uyğun olaraq əməkhaqqının artırılması üçün müvafiq

tədbirlər görülməlidir. Hal-hazırki inflyasiya vəziyyətini nəzərə alaraq əməkhaqqının artırılması istiqamətində tədbirlər görülməsini zəruri hal olaraq dəyərləndirirəm. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.5 baldır.

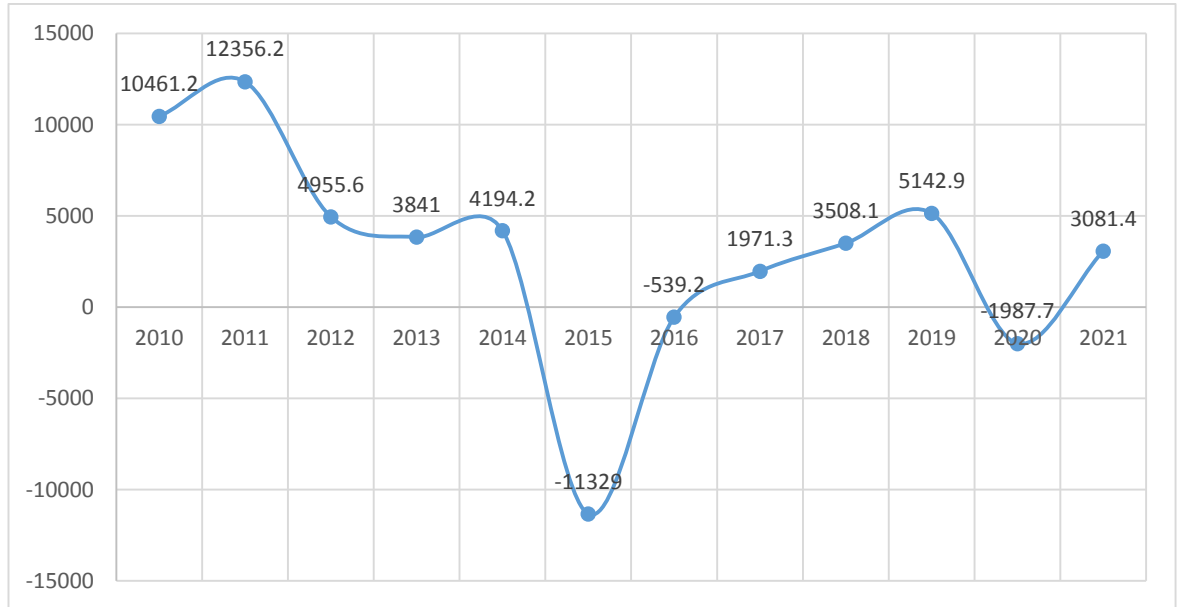
7.Tədiyə balansının vəziyyəti – Qarabağ iqtisadi rayonunda hələ ki, ixrac potensialı elə də yüksək olmadığı və daha çox üstünlüyün idxala verildiyi üçün tədiyə balansının bu region üçün qənaətbəxş səviyyədə olmamasını qeyd etmək doğru olardı. Buna səbəb kimi yeni azad olmuş ərazilərin yenidən bərpası üçün ölkə xaricindən də tikinti materiallarının və s. şeylərin idxalının yüksək səviyyədə olmasını qeyd etmək olar. Ümumilikdə sözü gedən regionda ixracı artırmaq istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və ixracını artırmağın özü belə tədiyə balansına öz müsbət təsirlərini göstərəcəkdir. Bildiyimiz kimi, ixrac idxaldan nə qədər çox olarsa tədiyə balansıda özündə bir o qədər müsbət göstəricilər əks etdirəcəkdir. Bütün bu proseslər Qarabağın bərpa işləri bitdikdə və bu regionun digər ərazilərimizə inteqrasiyasından sonra öz həlli yolunu tapacaqdır.

Ümumilikdə, ölkəmizdə torpaqlarımızın azad edildiyi ildə (2020) tədiyə balansının əsas göstəricilərindən biri kimi hesab edilən Cari Əməliyyatlar balansı tarazlığa yaxın bir vəziyyətdə yer almışdır. Əsasən bu dövrdə qeyri-neft sektorunun yaxşılaşması CƏB-ə öz müsbət təsirini göstərmişdi. 2020-ci ildə mövcud Pandemiya vəziyyəti səbəbindən qeyri-neft sektorunda idxalın azalması tədiyə balansının tarazlaşmasında əsas rollardan birini oynamışdır. 2020-ci il üzrə ümumi saldo isə -1987.7 təşkil edirdi. Müqayisə məqsədli, Azərbaycanda 2010-2020-ci illər intervalı üçün Tədiyə balansı saldosunun illər üzrə dəyişməsi Diaqram 3.2-də təsvir edilmişdir (<https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf>)

8.Valyuta konvertasiya oluna bilməsi- Valyutanın konvertasiyası ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətindən aslıdır. İnflyasiya səviyyəsinə burda rolu böyükdür. Son illərdə ölkəmizdə (2020-ci ilə qədər) inflyasiya dərəcəsi sabit vəziyyətdə saxlanılmışdır. Bu və iqtisadi sabitliyin qənaətbəxş səviyyədə saxlanması ölkəmizin valyutasının konvertasiyasında hər hansı problemin yaranmasının qarşısını almışdır. Ölkəmizə yatırımlar edən xarici investorlar

konvertasiyada problemlə üzləşmirlər. Bu da öz növbəsində investisiya mühitinə öz müsbət təsirin göstərir. Bu faktor üzrə qiymətləndirməni 2.5 bal olaraq dəyərləndirirəm.

Diaqram 3: 2010-2021 Azərbaycanca Tədiyyə balansı



Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
<https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>

Bu faktor üzrə qiymətləndirmənin 1.5 olduğu qənaətinə gəlməyə ehtiyac yoxdur.

9. Bürokratik əngəllər- Ölkəmizdə bu əngəllərin daha intensiv olduğu vaxtlar Pandemiya dövründə yaşanmışdır. Belə ki, bu dövrdə karantin rejiminin mövcud olması bir sıra sahələrə öz mənfi təsirin göstərmişdir. Bunlardan ən əsası da investisiya mühiti olmuşdur. Həm ölkəmizdə ki, həm də xarici sahibkarların tətbiq edilən bir sıra məhdudiyyətlərə görə ölkəmizdəki hər hansı bir sahəyə investisiya yatırmaları mümkün hal kimi görsənmirdi. Buna səbəb kimi, bu dövrdə insanların gəlirlərinin əl-əxsus alıcılıq qabiliyyətlərinin aşağı olmasını, açılan obyektlərin karantinə yaratdığı məhdudiyyətlərə görə tez-tez qapanmasını və obyektlərin normal iş fəaliyyətinin mövcud olmamasını nümunə göstərmək mümkündür. Obyektlərin uzun müddət iş fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməməsi iqtisadi mühitin problemləli olması fikrini yaradırdı. Həmçinin, bayaq qeyd etdiyimiz kimi, orta əmək haqqı səviyyəsi də aşağı olduğu üçün obyektlər işləsə belə satış fəaliyyətlərində ciddi problemlərlə üzləşəcəkdilər. Ölkəmiz bütün bu problemlərə həll çarəsi kimi

bir sıra dəstək proqramları irəli sürmüşdür. Buna vergilərin azaldılmasını, nəticədə sahibkarların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını, birdəfəlik sosial yardımların göstərilməsini, istehlakçılara dəstək məqsədli olan ƏDV geri al layihəsinin irəli sürülməsini və s. yardımları və dəstək paketlərini misal göstərə bilərik.

Ölkəmizin investisiya mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə özəlləşdirilmələrin sayın artırmaq lazımdır. Zənnimcə, ölkəmizdəki bürokratik əngəllərdən biri də bu sayıla bilər. Özəlləşdirilmə nə qədər geniş sahə və sektorları əhatə edərsə, ölkəmizə bir o qədər xarici sahibkar cəlb edə bilərik.

Fikrimcə, ölkəmizdə əngəldən çox, xarici investorların cəlb edilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülüb və görülməkdə davam etdirilir. Qarabağ iqtisadi zonasında bir sıra yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, Füzulidə olan aeroportun istifadəyə verilməsi, Şuşa şəhərində, o cümlədən regionun digər şəhər və rayonlarında bərpa işləri görülməsi, bu zonada investisiya mühitinin inkişafı və dirçəlməsi üçün atılan ən vacib addımlardan biri kimi hesab edilir. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.2 baldır

10. İşgüzar müqavilələr əldə olunması və onların reallaşma imkanı – Azərbaycanda işgüzar və ya digər müqavilələrin tənzimlənməsi qaydaları, habelə tərəflərin öhdəlikləri, müqavilənin həyata keçirilməsi və s. qaydalar Mülki Məcəlləyə əsasən tənzimlənilir. Bu cür müqavilələrin ölkəmizdə reallaşma səviyyəsi yüksək səviyyə-dədir və reallaşmasına təsir edəcək heç bir əngəl yoxdur. Ölkəmiz daxilində müqavilə azadlığı mövcuddur. Bu faktor üzrə dəyərləndirməm 1.5 baldır.

11. Xidmətlərin keyfiyyəti və işgüzar tərəfdaşların etibarlılığı- Xidmətlərin keyfiyyəti bir sıra sektorlar üzrə ölçülə bilən bir dəyərdir. Ölkəmizdə xidmətlərin keyfiyyəti nisbi qənaətbəxşdir. Bu faktor üzrə qiymətləndirmənin 0.5 bal olduğunu düşünürəm.

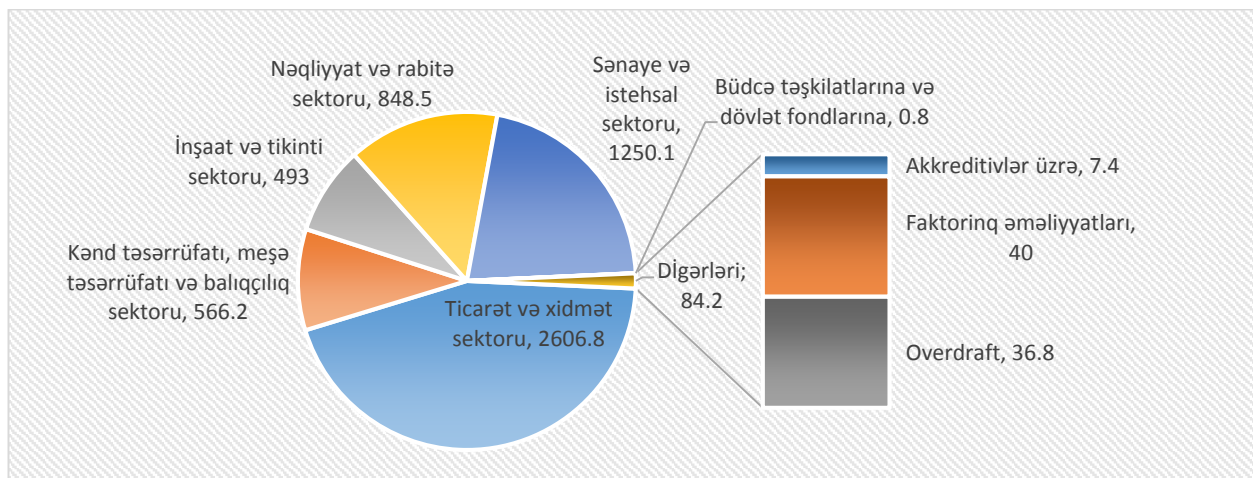
12. Yerli menecmentin keyfiyyəti- Korporativ idarəetmə standartları ölkəmizdə tam formalaşmayıb bu baxımdan yerli menecmentin keyfiyyətini yüksək hesab etmək olmaz. Bu faktorun çəkisini 2 bal ilə qiymətləndirirəm.

13. Nəqliyyat şəbəkəsi- Qarabağ zonasında nəqliyyat şəbəkəsi üzrə bir çox layihələr həyata keçirilib və keçirilməyə davam edəcəkdir. Bu layihələrdən biri də

Horadiz və Ağbənd rayonlarını birləşdirən dəmir yolu layihəsidir ki, 2021-ci il fevralın 14-ü tarixində bu layihənin təməli qoyulmuşdur. Bu məqamda bunu qeyd etmək olar ki, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu layihəsi Naxçıvan dəhlizinin mühüm hissəsini təşkil edir. 10 noyabr 2020-ci ildə zəfər sonrası imzalanan bəyannaməyə görə Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanla Naxçıvan arasında olan blokada aradan qaldırılır və Naxçıvanla yenidən kommunikasiya xətləri bərpa edilir. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması həm Ermənistan, həm Azərbaycan, həm də regionun digər dövlətləri üçün geniş imkanlar yaradacaq. Bu, Azərbaycanın mövqeyini mərkəzləşdirəcək və onun regionda geosiyasi əhəmiyyətini artıracaq, çünki bu dəhlizin yenidən açılması geostrateji əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, bayaqda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi Zəngəzur torpaqlarından keçən bu marşrutla Naxçıvanla Azərbaycan arasında birbaşa əlaqə yaranacaq. Hansı ki, 1990-cı illərdə başlayan Qarabağ müharibəsindən sonra Naxçıvanla Zəngəzur arasında avtomobil yolu kəsilib və bu rayon Azərbaycandan təcrid olunmuşdu. Bundan başqa Füzuli və Şuşa arasında çəkilən avtomobil yolundan da danışa bilərik. Bu yol başqa adı ilə Zəfər yolu kimi də adlandırılır. Bu yolun təməli 2020-ci ilin noyabrının 16-da qoyulmuşdur və uzunluğu təxminən 101.5 km təşkil edir. Bu qeyd edilənlərlə yanaşı, tikilən tunelləri də qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, Kəlbəcər yolu üzərində Murovdağ tuneli, Laçın-Kəlbəcər tuneli, Zəngilan ərazisində tikiləcək tuneli nümunə göstərə bilərik. Qeyd edək ki, Murovdağ tuneli 11600 metrle Azərbaycan ərazisində ən böyük tuneldir. Ölkəmizin bu qısa zaman ərzində azad edilən torpaqlarda nəqliyyat şəbəkəsini yenidən inşa etməsi Qarabağın investisiya mühitinə də öz müsbət təsirin göstərəcək. Bu faktorun çəkisini 2 bal olaraq dəyərləndirirəm.

Yerli bazarlarda qısamüddətli kredit əldə etmək imkanı- Kredit təşkilatlarının 2020-ci ildə qısa-müddətli dövrdə milli valyutada kredit qoyuluşları 1754,2 mln. manat idisə, 2021-ci ildə isə bu göstərici 2246 mln. manata qədər qalxmışdır. 2020-ci il üzrə kredit qoyuluşlarının bəzi sahələr üzrə paylanması aşağıdakı diaqram 3.3-də görə bilərik. Göstəricilər milyon manat üzərindən hesablanmışdır (<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2>).

Diaqram 4: 2020-ci il sahələr üzrə kredit qoyuluşu



Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
-<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2>

Diaqramdan göründüyü kimi kredit qoyuluşu daha çox Ticarət və xidmət sektorunu əhatə etmişdir. Daha az kredit qoyuluşu isə Büdcə təşkilatları və dövlət fondlarının payına düşüb. Ölkəmizdə qısa-müddətli kredit imkanları zəifdir. KOB-un sahibkarlara güzəştli kreditlər verməsinə baxmayaraq, bu yetərli olmur. Nisbi faiz dərəcəsi yuxarı olduğuna görə güzəştlər edilsə belə bu miqdar kifayət etmir. Bu səbəbdən, bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.8 bal olacaqdır.

15. Uzunmüddətli kredit əldə etmək fürsəti- Kredit təşkilatlarının 2020-ci ildə uzun-müddətli dövrdə milli valyutada kredit qoyuluşları 8449,8 mln. manat idisə, 2021-ci ildə isə bu göstərici 10450.5 mln. manata qədər qalxmışdır. Uzunmüddətli kreditlər üçün eyni sözlər keçərlidir, faiz dərəcəsi yuxarı olduğu üçün uzunmüddətli kredit imkanları zəifdir. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 2 baldır.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİ RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. İşğaldan azad olunmuş rayonlarda reallaşdırılacaq yeni investisiya layihələrinin səciyyələndirilməsi

Azərbaycanın 30 illik bir zaman kəsiyində davam etməkdə olan münaqişəyə son qoyması onun qarşıda duran məqsədlərinin əhəmiyyətli dərəcədə başqa istiqamətlərə doğru dəyişməsində dönüş nöqtəsi oldu. İşğaldan azad olunan torpaqların bu işğala son qoyulduqdan sonrakı mənzərəsi ürək dağlayan halda idi. Düşmənin yenə də öz xain planlarının həyata keçirərək bütün məqsədlərini dünya qarşısında bəyan etməyə layiqincə nail olmuşdu.

Dünyanın gözü qarşısında edilən vəhşiliklərin sübutları dayansa da hələ də mənfur düşməyə haqq qazandırmaqda davam edən bəzi dövlətlərin mövcudluğu məyusedici haldır. 2020-ci ildə başlayan hərbi əməliyyatla 30 ilə yaxındır işğal altında olan torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycanı qarşıdakı illərdə yeni qəsəbələrin salınacağı, infrastruktur və üst quruluş layihələrinin reallaşacağı bir dövr gözləyir.

Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi torpaqlardakı yaşayış məntəqələrinin əksəriyyəti sırf daşlardan ibarət kaya şəhərləri xatırladır. İşğal dövründə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan kimi şəhərlərə böyük ziyan dəyib.

Erməni qüvvələri həmin rayonları işğal etdikdən sonra bütün evləri qarət edib, faydalı olan hər şeyi dağıdan şəhərlərdə bu gün daş qalaqlarından başqa tikili tapmaq çox çətindir. Laçın və Kəlbəcər vilayətlərində də oxşar vəziyyət var. Dağlıq Qarabağın simvolik şəhəri Şuşa digər şəhərlər kimi dağıdılsa da, burada azərbaycanlılara məxsus dini-mədəni strukturlar ya tamamilə, ya da qismən dağıdılıb.

Azərbaycanın prioriteti Ermənistan ordusunun geri çəkilməsinə qoyduğu minaları təmizləyərək regionu təhlükəsiz etməkdir. Bununla belə, bölgədə eyni zamanda planlaşdırma və layihə araşdırmaları aparılır. Zərərlərin qiymətləndirilməsi

üzrə tədqiqatlar Azərbaycanın digər prioritet məsələlərindəndir. Hökumət beynəlxalq təşkilatların və şirkətlərin köməyi ilə işğal dövründə Ermənistanın bölgəyə vurduğu ziyanı hesablamayı, sonra isə məsələni beynəlxalq məhkəmələrə çətdirməyi qarşısına məqsəd qoyub.

Prezident İlham Əliyev rayonda tarixi və orijinal fakturasının qorunub saxlanılacağı, müasir şəhərsalma prinsiplərinin mütləq yer alacağı qəsəbələrin salınmasını planlaşdırır. Yenidən salınacaq qəsəbələrdə ağıllı şəhər və ağıllı kənd anlayışları əsas götürüləcək. Dağlıq Qarabağın zəngin su ehtiyatlarından, günəş və külək enerjisindən də istifadə olunacaq və işğaldan azad edilmiş torpaqlar yaşıl enerji zonasına çevriləcək.

Bölgədə ilk layihə Füzulidən Şuşaya çəkilən yeni yoldan başlayıb. Daha sonra Füzulidə beynəlxalq hava limanının təməli qoyulub.

Yeni nəqliyyat xətlərinin açılması, dağıdılmış şəhərlərin bərpası, tarixi abidələrin bərpası ilə işğaldan azad edilən rayonların iqtisadiyyat və turizm baxımından təkcə Azərbaycanın deyil, Cənubi Qafqazın da yeni cazibə mərkəzinə çevrilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti təcrübəsi yeni deyil. 2016-cı ilin aprelində baş verən toqquşmalarda Azərbaycan ordusunun nəzarəti bərpa etdiyi Cocuq Mercanlı şəhəri də xarabalığa çevrilmişdi. Amma bu ərazi Azərbaycan hökuməti tərəfindən qısa müddətdə yenidən quruldu. Böyük Qayıdışın başlanğıcı olaraq xarakterizə edilən Cocuq Mercanlının inkişafına Türkiyə də töhfə verdi.

Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi Cocuq Mercanlıya qayıdan kəndlilər üçün istixana və arı təsərrüfatları, türk iş adamları isə uşaqlar üçün oyun meydançası yaradıb.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərin nümayəndələri Prezidentin müşaviri Hikmət Hacıyevlə bölgəyə son səfəri zamanı həm Azərbaycanın saldıdığı Cocuq Mərcanlı kəndini, həm də Ermənistanın Ermənistan tərəfindən həyata keçirdiyi dağıdıcılığı öz gözləri ilə görüblər.

Azərbaycan prezidentinin müşaviri Hikmət Hacıyev “Anadolu” agentliyinə bildirib ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda müasir urbanizmin prinsip və parametrləri nəzərə alınmaqla yeni mənzərənin yaradılmasını nəzərdə tutan inkişaf siyasətini planlaşdırırlar.

Hacıyev əllərində Cocuq Mercanlı nümunəsi olduğunu və bu kəndin münaqişədən sonrakı yenidənqurma və yenidən qurulma nümunəsi olduğunu bildirərək, aşağıdakı qiymətləndirmələri edib:

Prezidentimizin rəhbərliyi ilə işğaldan azad edilmiş rayonlarda daha da gözəl kəndlər salınacaq. Ağıllı kənd, ağıllı şəhər konsepsiyaları və ən müasir şəhər idarəetmə modelləri həyata keçiriləcək, yeni rayonlaşdırma siyasəti həyata keçiriləcək. Bu, dünya üçün münaqişədən sonrakı reabilitasiya nümunəsi olacaq. Onun həyata keçirdiyi vandalizm, qəddarlıq, barışmaz siyasət Azərbaycanın konstruktiv siyasətinə və yeni inkişafa çevriləcək.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə həyatın yenidən canlanması investorlar üçün yeni imkanlara qapı açır. Bu ərazilərdə təməl obyektlərin qurulması, istirahət mərkəzlərinin qurulması, yaşayış üçün lazımi tədbirlərin görülməsi istiqamətində həyata keçirilməsi əsas hədəf olan planların qurulması buraya olan marağı daha da artırır. Təkcə yerli investorlar deyil, həm də xarici investorların da diqqətini özünə çəkməyi bacaran Qarabağ regionu ərazinin iqtisadi imkanlarını göz önünə sərir.

Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsindən çox vaxt keçməsə də, regionun ən mühüm dövlətlərindən birinə çevrilib. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bu vəziyyətin yaranmasına onun tarixi keçmişi və inkişaf tərəfdarları əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu kontekstdə onun iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafının bəhrələrini qısa müddətdə topladığı görünür. 27 sentyabr 2020-ci il tarixi həm Azərbaycan, həm Cənubi Qafqaz, həm də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin gələcəyi üçün son dərəcə mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu tarix təkcə Qafqaz regionu üçün deyil, həm də Türkiyənin Orta Asiya ilə əlaqəsinin kəsilməz olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində, daha ümumi baxımdan bu proses Türk Dünyası üçün çox daha geniş və əhatəli iş birliyinə gətirib çıxaracaq. Ermənistanın 2020-ci il noyabrın 10-da

məğlubiyyəti qəbul etməsindən və Rusiyanın iştirakı ilə imzalanan təslim müqaviləsindən sonra regionun gələcəyi yenidən formalaşacaq. Şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazda İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra başlayan yeni dövrün ən böyük qalibi Azərbaycan və Türkiyə dövlətləridir.

Əslində əldə edilən bu sülhdə orta və uzunmüddətli dövrdə müharibənin uduzan tərəf olmayıb. Hətta müharibədə uduzan və təslim olmaq üçün atəşkəs imzalamalı olan Ermənistan da yeni prosesi düzgün dəyərləndirərsə, Azərbaycanla - Türkiyə ilə münasibətləri normallaşdırmağa çalışarsa, müharibənin qalıbları sırasında ola bilər. Çünki onun düşdüyü iqtisadi tənəzzül, siyasi və iqtisadi xarici asılılıq, müstəqilliyin aşağı səviyyədə olması, qonşuluq münasibətlərinin pis olması və bütün bunlara görə iqtisadiyyatın inkişaf etməməsi Ermənistanın getdikcə daha çox yerləşdiyi bataqlığa batmasına səbəb olur.

Yeni yaxşı münasibətlər mövcud neqativ vəziyyəti azaldacaq və hətta regional əməkdaşlıqla onu daha müsbət və ruhlandırıcı edəcək. Ermənistanın bu məsələdə nümunə götürə biləcəyi ölkə var. Şübhəsiz ki, bu dövlət Gürcüstandır. Gürcüstan həm Türkiyə, həm də Azərbaycanla münasibətlərinə hər zaman böyük əhəmiyyət verib. Bu münasibətə görə də mövcud əlaqələrdən faydalanan region ölkəsinə çevrilib. Ermənistan da Gürcüstanın tutduğu yolla getməli, öz xalqının rifahını, gələcəyini düşünərək heç bir əsası olmayan illüziyalarından əl çəkməlidir.

Bu kontekstdə sağında və solunda iki güclü türk dövləti ilə dostluq əlaqələri çərçivəsində münasibətlərini qurmağa və inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Amma tarixdən dərs almasa və qonşularına qarşı irredentist siyasət yürütməyə davam edərsə, imperialist güclərin əlində alət olmaqda davam edəcək. Bu səbəbdən də öz gələcəyi əvəzinə başqa dövlətlərin maraqları üçün istifadə edilən və ilk növbədə iqtisadi və hərbi itkilər verməyə davam edən ölkə mövqeyində qalacaq. Ən əsas isə səhv rəftar və hərəkətlərinə görə bu gün yaşadığı məğlubiyyəti yenidən yaşamağa məhkum olacaq.

Müharibədən qalib ayrılan Azərbaycan və bu müharibədə onu heç vaxt tək qoymayan Türkiyə öz xalqının və xalqlarının rifahı naminə formalaşan yeni geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətdən həmişə olduğu kimi bölgədə ən çox faydalanan

ölkələr olacaq. Əvvəlki layihələrdə olduğu kimi, bu iki ölkənin əməkdaşlığı ilə reallaşan bütün layihələrdən bölgə əhalisi də faydalanacaq.

Təkcə Türkiyə deyil, həm də Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələri ilə aparılan danışıqlar, imzalanan əməkdaşlıq müqavilələri regional inkişafın daha da sürətlənməsinə və bura olan maraqların daha da artmasına səbəb olacaq.

Azərbaycan urbanizasiya sahəsində ən müasir tendensiyaları nəzərə almaqla, ölkənin erməni işğalından azad edilmiş ərazilərinin bərpası üçün kompleks proqramlar hazırlayır. Respublikanın Qarabağ bölgəsində 30 illik erməni işğalından azad edilmiş torpaqlarda yeni qəsəbələr salınacaq, iri infrastruktur layihələri həyata keçiriləcək.

Respublikamızın işğaldan azad edilmiş rayonlarında, o cümlədən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan şəhərlərindəki yaşayış məntəqələrinin çoxu faktiki olaraq yer üzündən silinmiş, ruhlar şəhərlərinə çevrilmişdir.

İşğal illərində Azərbaycanın yüzlərlə yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən yerlə-yeksan edilib. Beləliklə, İrəvan Qarabağın tarixi irsini məhv etməyə çalışıb.

Bu günədək Azərbaycan hökuməti beynəlxalq strukturlarla razılaşdırılaraq Ermənistanın işğalından dəyən ziyanı qiymətləndirir və bunun nəticəsində beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmək niyyətindədir. Prezident İlham Əliyev bildirib ki, işğaldan azad edilmiş rayonların bərpası prosesi fəal şəkildə və rayonun tarixi ənənələri nəzərə alınmaqla aparılacaq.

Onun sözlərinə görə, Azərbaycanın yenidən qurulan şəhər və kəndlərində ən müasir şəhərsalma tendensiyaları tətbiq olunacaq və bütün region su ehtiyatlarının, günəş və külək enerjisinin enerjisinin geniş şəkildə yayılacağı yaşıl enerji zonasına çevriləcək. istifadə olunur. Eyni zamanda, böyük nəqliyyat və infrastruktur layihələri həyata keçiriləcək.

Artıq bu istiqamətdə ilk addımlar atılıb: Füzulidən Şuşaya avtomobil yolunun tikintisinə başlanılıb, Füzuli şəhərində hava limanının təməli qoyulub. Xarici ölkələrin Azərbaycandakı nümayəndəliklərinin nümayəndələri digərləri ilə yanaşı, respublikamızın erməni işğalından azad edilmiş torpaqlarında olmuş, respublikanın

Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarının yenidən qurulması istiqamətində aparılan işlərin şahidi olmuşlar.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlara böyük qayıdış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetlərində də öz əksini tapıb və bu məsələ sosialyönümlü beş milli prioritetdən biridir. Növbəti on ildə iqtisadi inkişaf Azərbaycan dövlətinin bu işə verdiyi böyük önəmin ən bariz nümunələrindən biridir (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videokonfransın yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə dediyi kimi: Bizim böyük planlarımız var. Müharibə bitdi. Bərpa işlərinin başlanması onu göstərir ki, bu dəfə dediklərimizlə gördüyümüz iş arasında heç bir fərq yoxdur. Dedik ki, o, işğaldan azad olandan sonra bu torpaqları bərpa edib. Bu yaxınlarda dedim ki, Qarabağ bölgəsində cənnət yaradacaq, sözümü tuturam. Bu vədləri həyata keçirmək üçün hamımızdan götürün. Beləliklə, 2021-ci il bu baxımdan çox vacib olmalıdır. 2021-ci ildə Azərbaycan xalqı və bütün dünya bizim həyatımızın əksini, planlarımızın həyata keçirilməsini görəcək. Keçmiş miqrantlara görə vətənə qayıtmaq istəyirəm. Hər halda, bu gün Azərbaycan dövləti daha da irəli gedə biləcək. Bütöv Azərbaycan dövləti bundan sonra da uğurla və inamla inkişaf edəcəkdir (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Azərbaycan ərazilərinin mühafizəsi bizim əksər soydaşlarımızın bütün varlığı boyu fəvqəladə məqama malikdir. Azərbaycanın dövlət sərhədlərini bərpa edən fəvqəladə şəxsiyyətləri hərbi tapşırıqlar və məntiqi hərəkətlər baxımından son vaxtlar ən yaxşı qələbəni qazanıblar. Zəfərin son dərəcə davamlı olması üçün məcburi köçkünlərə yerli ərazilərindən öz şəhərlərinə qayıtmağa zəmanət verilir. Bu, Böyük Qayıdış Körpüsü olacaq ki, sakinlərimiz hər zaman azad edilmiş torpaqlarda rahat olsunlar və pul təlimlərində iştirak etsinlər.

Keçmişdə olduğu kimi, azad edilmiş torpaqlara qayıdan şəxslərin qorunaraq qayıtması təmin edilib və bu ərazi ölkənin ən abad rayonlarına təsir göstərməlidir. Bugünkü inkişafın əsasını təşkil edən ədalətli həyat tərzini bərpa etmək üçün hər şey

düzəldilir. Bu, motivasiyalar və dövlət-özəl birliklərin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Məhz bu şəkildə azad edilmiş yerlilərin tam təkmilləşdirilməsi istənilən nöqtədə həyata keçirilə bilər. Bu ehtiyacın səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün müşayiət olunan iki məqsəd yerinə yetirilməlidir: (<http://www.e-qanun.az/system/10085>)

- idarə olunan hesablaşma;
- maliyyə fəaliyyətinə reintegrasiya.

Qarabağda investorların cəlb edilməsi üçün demək olar ki, hər bir şəraitin yaradılmasına cəhdlər edilir. İlk olaraq, əsas məqsəd bu torpaqlarda yenidən həyat fəaliyyətini canlandırmaq üçün mina təmizlənməsi prosesləri sürətlə davam etdirilir. Həmin ərazilərdə həyat şəraitini bərpa etmək istiqamətində atılan əsas mühüm addım kimi minaların təmizlənməsi insanların həyatı üçün yarada biləcək təhlükələrin aradan qaldırılması deməkdir.

Yalnız mina təmizlənməsi işlərindən sonra orada digər layihələr üçün planların həyata keçirilməsi əsas prioritet məsələ kimi göz önünə gətirilə bilər. Qarabağda da bəzi sosial güzəştlər nəzərdə tutulub. İlk vaxtlarda sadəcə vergilər istiqamətində güzəştlərin tətbiqi qüvvədə idisə, bu günlərdə artıq sosial sığorta məsələləri də diqqət mərkəzindədir, subsidiyaların verilməsi məsələsinə də baxılır. Sahibkarlara hər cür şərait yaradılmalıdır ki, gələcəkdə orada öz bizneslərini qurmaq onlar üçün maraqlı olsun. Əslində, işğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadi inkişafına maliyyə axını bütün istiqamətləri təmin edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının prioritet sahələrinə özəl investisiyaların axını bir günün işi deyil. Əgər əvvəllər ilk investisiya layihələri büdcədən maliyyələşirdisə və xarici biznes yalnız diqqətlə baxırdısa, sonradan tikintinin sürətli dinamikasını müşahidə edən xarici şirkətlər öz vəsaitlərini buraya yatırmağa böyük maraq göstərməyə başladılar. Qardaş Türkiyənin biznes nümayəndələrinin bilavasitə iştirakı ilə Dost kənd təsərrüfatı parkı tikilir və burada 10 min baş damazlıq mal-qara yetişdirilməsi üçün 6 min hektara yaxın ərazidə kənd təsərrüfatı istehsalı yaradılacaq. Yekun məqsəd ət və kənd təsərrüfatı məhsullarını

Azərbaycan və Türkiyə bazarlarına, daha sonra isə xaricə çatdırmaqdır (<http://www.e-qanun.az/framework/10085>).

Azad edilmiş ərazilər əsasən kənd təsərrüfatını inkişaf etdirəcək və vergiyə cəlb olunmur. Mənfəət vergisi güzəştlərinin müəyyən edilməsi, gəlir vergisinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması və ya tamamilə ləğv edilməsi, o cümlədən elmi-texniki layihələrin vergilərdən və ƏDV-dən tamamilə azad edilməsi məqsədəuyğun olardı ki, bu da, yeri gəlmişkən, ağıllı konsepsiyanın tərkib hissəsi kimi həyata keçiriləcək. Şəhərlər və kəndlər. Amma bu, regionun və bütövlükdə respublikanın inkişafı üçün çox səmərəli zəmindir. İnvestisiya cəlb etmək üçün təkəcə yerli banklar vasitəsilə deyil, həm də BVF, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları vasitəsilə güzəştli kreditlərin verilməsi imkanlarını da nəzərdən keçirilməsi davam etdirilir.

Qarabağ geniş investisiya imkanları ilə seçilir və risklərin sığortalanması sisteminin yaxşı işləməsi ilə buraya maliyyə resurslarının böyük axınına nail olmaq olar. Azərbaycan iqtisadiyyatında ilin yekunları gözləntilərə uyğundur, qeyri-neft sektoru da daxil olmaqla iqtisadi artım 5 faizdən çox olmuşdur. Ölkədə ümumi sənaye istehsalı 5 faizdən çox, qeyri-neft sənayesi isə təxminən 20 faiz artıb. Bu, bəlkə də dünyada ən yüksək göstəricidir. Çünki neft amilini nəzərə almasaq, bu rəqəm real iqtisadi və sənaye artımını əks etdirir.

Ümumiyyətlə, respublikanın qeyri-neft ixracı 40 faizdən çox artıb ki, bu da təkəcə neft və qazdan deyil, digər məhsullardan da ölkəyə valyuta daxil olması deməkdir.

Prezident Əliyev qeyd edib ki, 2022-ci ilin büdcəsi respublika tarixində ən böyük büdcə olacaq: xərclər təxminən 30 milyard manat təşkil edəcək və bu, müharibədən yenicə çıxmış ölkə üçün əlverişli amildir. Qarşıdan gələn ildə həm investisiya layihələrinin həyata keçiriləcəyi işğaldan azad edilmiş torpaqlarda, həm də ölkənin bütün bölgələrində islahatlar davam etdiriləcək.

Bununla yanaşı, ölkənin daxili tələbatını ödəmək üçün buğda yetişdirmək üçün Azərbaycanın xaricdə torpaq sahələrini icarəyə götürəcəyi də istisna olunmur. Onlarda məhsul yetişdirmək və Azərbaycana gətirmək üçün başqa ölkələrdə

taxılçılıq üçün yararlı torpaqların icarəyə götürülməsi də istisna edilmir. Artıq bu məsələ ilə məşğul olmağa başlanılmışdır

Şəhid ailələrinə və müharibə veteranlarına sosial dəstəyin təminatlarına gəlincə, Azərbaycan bu sahədə özünün inklüziv modelini qurur. Müharibə aparan digər ölkələrin təcrübəsini öyrənərkən diqqətdən kənar qalmamaq olmaz. Azərbaycanda şəhid ailələrinə, veteranlara və müharibə qurbanlarına verilən ödənişlər nümunəvi sayıla bilər.

3.2. Regional investisiya layihələrinin risklərinin uçotu və qiymətləndirilməsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə əsaslanaraq, regionların rolu kimi amillərə xüsusi önəm verilmişdir. Həmçinin, rəqabətqabiliyyətlilik üçün yerlərdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər, sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılmış şərait, institusional sistemlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ÜDM-də illik artım əmək haqqının, məşğulluğun və firmaların mənfəətinin artmasına kömək edir. Həmçinin, büdcə daxilolmalarında əhəmiyyətli artım təmin edir. Gəlir artımı öz növbəsində mal və xidmətlərə tələbin artmasına səbəb olur. Tədqiqatlarında ekonometrik təhlillərlə iqtisadçı metodlar regionlarda yaradılan sərvət əsasında iqtisadi inkişafdan birbaşa asılılığa malikdir.

Milli gəlirin yuxarıdakı rəqəmlərini üstələyən əhalinin artım səviyyəsi adambaşına düşən gəlirin artmasına kömək edir. Bir tərəfdən iqtisadi siyasətin aparılması, kiçik biznesin və özəl sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılan şərait ədalətlik prinsipinə əsaslanır. Həmçinin, regional investisiyaların vaxtında və düzgün tətbiqi yeni iş yerlərinin artmasına xidmət edir, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edir. Sonradan regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi yolu ilə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi ölkənin iqtisadi inkişafıdır. Əhalinin rifahının yaxşılaşmasına kömək edir. Regional iqtisadi resurslar məhdud olduğu üçün istehsalın artırılmasının ən səmərəli üsulu resurslara qənaət edən və yüksək texnologiyalı həllər əsasında əlavə kapital resurslarının cəlb edilməsidir. Buna görə də regional investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və onun cəlbediciliyinin daha da

artırılması üçün səbəb-nəticə asılılıqlarının dərin təhlilinin aparılması problemi aktual məsələdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm problemlərdən biri xarici kapitallı müəssisələrin regionlar üzrə optimal balanslaşdırılmış şəkildə bölüşdürülməsidir. İnvestisiya cəlbediciliyini sübut etmək üçün mühüm şərtlər bunlardır: regionların təbii şəraiti, artıq formalaşmış biznes mühiti, sosial-iqtisadi və inzibati-idarəetmə prinsipləri, əhalinin sahibkarlıq subyektlərini idarə etmək istəyi, risk dərk etməsi və əmək resurslarının ixtisas səviyyəsi, və müxtəlif institusional sistemlərin mövcudluğu və onların inkişafı. İnvestisiya mühiti investisiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan mühitdir. Bu, investisiyaların risk səviyyəsini və regionda investisiya fəaliyyətinin vəziyyətini müəyyən edən siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial və digər amillərin təsiri altında formalaşmışdır. investisiya resursları üçün imkanların genişlənməsi, həmçinin investorlar arasında rəqabətin əsas amili hesab edilməlidir. Bu, xarici investisiyaların həcmi investisiya sənayesinin optimal səviyyəsinə çatdırmaq və digər rəqiblərlə müqayisə oluna bilən şərtləri saxlamaq, habelə rahat mühit təmin etmək və daxili investisiyaların aktivləşdirilməsi üçün izafi riskləri aradan qaldırmaq istəsək həyata keçirilir. Əks halda daxil olan investisiyaların və yerli investorların investisiya resurslarının verilməsinin həcmində kəskin azalma olacaq (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

İqtisadi inkişaf prosesində istər mikro, istərsə də makro səviyyədə olsun, mal və/yaxud xidmətlər istehsal etmək üçün investisiyalar qoyulmalıdır. İnvestisiya qərarı verilməzdən əvvəl layihə kimi təqdim edilən investisiyanın nə qədər risk daşdığını və tələbatı ödəmək qabiliyyətini üzə çıxarmaq üçün bir sıra proseslərdən keçməlidir. Xüsusilə insan sağlamlığı ilə bağlı investisiyaların söz mövzusu olduğu səhiyyə sektorunda çox yaxşı bir texniki-iqtisadi əsaslandırmanın aparılması, layihənin iqtisadi ömrünün üzə çıxarılması və investisiyaların reallaşması üçün risklərin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi; Gələcəkdə təmin ediləcək pul vəsaitlərinin hərəkəti, layihə ilə bağlı xərclər, uçot dərəcəsi və s. kimi dəyişənlərin təxmin edilən dəyərləri əsasında hazırlanır. Aydın ki, layihənin gələcək dəyərləri

dəqiq müəyyən edilə bilməz, ancaq təxmin edilir. Bununla belə, gələcək qeyri-müəyyənliklərlə doludur və gələcəyin gətirəcəyi sosial-iqtisadi dəyişikliklər səbəbindən layihənin pul vəsaitlərinin hərəkətini dəqiq proqnozlaşdırmaq çox çətinidir (<http://www.e-qanun.az/framework/10085>).

Gələcək layihə ilə bağlı qeyri-müəyyənlik iki şəkildə düşünülə bilər: birinci formada layihənin nəticələrini hətta ehtimallar baxımından da proqnozlaşdırmaq mümkün deyil və belə vəziyyət tam qeyri-müəyyənlik vəziyyəti adlanır. İkinci halda, layihənin nəticələri tək ən yaxşı qiymətləndirmədən daha çox mümkün dəyişikliklər diapazonunda qiymətləndirilir.

Risk gözlənilən və faktiki arasındakı fərq kimi də müəyyən edilə bilər. Hər bir investisiya layihəsinin müxtəlif risk səviyyəsinə malik olduğunu nəzərə alaraq, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində risk faktorunu nəzərə almaq lazımdır. Investisiya layihəsinin riski onun ehtimal olunan gəlirlərinin dəyişkənliyi kimi müəyyən edilə bilər. Investisiya riski həmin layihənin mümkün nəticələrinin dərəcəsi ilə bağlıdır; Nə qədər böyük nəticələr olarsa, risk də bir o qədər çox olar. Kapital qoyuluşlarında riskə təsir edən bir çox amillər var.

İqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti, investisiyalarla bağlı dövlət siyasəti, rəqabət, texnoloji inkişaf, istehlakçıların üstünlükləri və işçi qüvvəsinin hərəkəti gələcəyin proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir.

Investisiya layihələrindəki məlumatlar təxminlərdir. Məlumatların qiymətləndirilməsində qeyri-müəyyənlik var və qeyri-müəyyənlikdə həmişə risk var. Bəzən qeyri-müəyyənliyin artmasından asılıdır. Bu hallarda layihənin qeyri-müəyyənliklərə qarşı həssaslığını nümayiş etdirmək lazımdır. Qeyri-müəyyənlik səbəbiylə edilə biləcək səhvləri minimuma endirmək üçün həssaslıq təhlilləri tətbiq edilməlidir.

Bu mövzuda araşdırmalardan bəziləri aşağıdakılardır; Louis C. Gapenskinin araşdırması əsas götürür ki, kapital qoyuluşunun təhlili potensial riskin qiymətləndirilməsini, eləcə də gəlirlərin qiymətləndirilməsini əhatə etməlidir. Belə qiymətləndirmələrdə istifadə ediləcək üsullar arasında Qırılma Təhlili, Həssaslıq Analizi, Ssenari təhlili və Monte Karlo Simulyasiyası var. Başqa bir araşdırmada

Peter E. Straley vurğulayır ki, xəstəxananın resurs bölgüsü ilə bağlı etdiyi seçimlər xəstəxananın strateji prioritetlərini dəqiq əks etdirir (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Bundan əlavə, layihənin qiymətləndirilməsi sistemini tərtib edənələr:

- 1) sistemi mümkün qədər sadə qurmalıdırlar
- 2) Qiymətləndirmə meyarlarını aydın şəkildə müəyyən etməli
- 3) Konkret ölçmə metodologiyası yaratmalı
- 4) Hər bir meyarla bağlı xüsusi məsuliyyətlər üçün məsuliyyət təyin etməlidirlər
- 5) Risk, sahə layihənin fəaliyyəti onların ölçüsünə uyğun olaraq zəruri kapital xərclərini dəstəkləyəcək sənədlər yaratmalarını müdafiə edir.

İnvestisiya Layihələrində Riskin Müəyyən Edilməsi Metodu kimi Həssaslıq Təhlili Qeyri-müəyyənliklə məşğul olmaq üçün asan və güclü bir üsuldur. Əvvəlcə ən çox qeyri-müəyyənliyi göstərən parametrlər müəyyən edilir. Bu parametrlər; endirim dərəcəsi, xərclər, gəlirlər və s. Bir çox amillər ola bilər. İkincisi, hər bir parametrin müvafiq paylanma ilə necə dəyişə biləcəyi müəyyən edilir. Bir çox hallarda qiymətləndiricinin peşəkar mülahizəsi tələb olunur. Həssaslıq təhlili həm də investisiya layihəsi ilə bağlı dəyişənlərin dəyişkənliyini müəyyən etmək üçün istifadə edilən üsuldur. Bu üsul layihələri sıralamaq üçün heç bir şərait yaratmır. Həssaslıq təhlili layihənin xalis cari dəyərini (NPV) təşkil edən əsas dəyişənlərdəki dəyişiklikdən asılı olaraq NPV-nin nə dərəcədə dəyişməsinə ölçmək üçün risk təhlili texnikası kimi qəbul edilə bilər (<http://www.e-qanun.az/framework/10085>).

Bu kontekstdə Həssaslıq Analizi layihənin səmərəliliyində potensial riski müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün istifadə edilən bir texnikadır. Risk dəyərini tapmaq əvəzinə dəyişənlərin NPV-yə təsirlərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Əgər NPV bu dəyişikliklərə həssasdırsa, layihənin riskli olduğuna şübhə yoxdur. Sentiment Analizi analitikə nə olarsa sualına cavab verməyə imkan verir. Resurs təmin edən layihələrin seçimində nə gəlirlilik dərəcəsinə təsir edən qiymətləndirmə səhvlərini aradan qaldırmaq, nə də riskləri nəzərə almamaq mümkün deyil. Abdominal həssaslığın ölçülməsi hansı risk sahələrinin mövcud olduğunu aşkar etməyə kömək edir.

Həssaslıq Təhlili layihədəki əsas dəyişənlərin NPV, Daxili gəlirlilik nisbəti kimi qiymətləndirmə meyarlarına mümkün təsirlərini göstərir. Həssaslıq Analizində bu təsirləri aşkar etmək üçün xüsusi üsul yoxdur. Təcrübədə həssaslıq məqsədləri üçün daha tez-tez istifadə edilən üsullar ümumiyyətlə Breakeven Analizi və Diskontlaşdırılmış Pul Hərəkəti metodları kimi tanınan NPV və IRR analizidir. Həssaslıq Təhlilində zərər nöqtəsindən istifadə edilərsə, qırılma nöqtəsi nə qədər yüksək olarsa, layihə bir o qədər riskli olar, buna görə də layihənin riski zərər nöqtəsi ilə əlaqələndirilir. Sonra, üç əsas dəyişəndəki dəyişiklikləri onların qırılma nöqtəsinə təsiri baxımından qəbul edərək, onların təsirləri qiymətləndirilir. Hansı dəyişən daha çox dəyişikliyə səbəb olarsa, kritik dəyişən hesab olunur. Kritik dəyişən layihənin həssas olduğu ən vacib dəyişəndir (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Həssaslıq təhlili üçün diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkəti metodu; O, layihənin əsas dəyişənlərindəki dəyişiklikləri layihənin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edən NPV və IRR metodları vasitəsilə layihənin gəlirliliyi ilə birbaşa əlaqələndirir. Digər dəyişənlər sabit saxlanılmaqla nəzərə alınan fundamental dəyişənin ən çox ehtimal olunan dəyəri ətrafında müxtəlif fərziyyələrə görə dəyişikliklərin layihəyə təsiri araşdırılır. Sonra eyni proses digər dəyişənlər üçün təkrarlanır. Hər bir dəyişən müəyyən dərəcələrdə əsas dəyişənin altında və üstündə dəyişdirildikdə, digər dəyişənlərin sabit qalması şərti ilə yeni NPV-lər hesablanır.

Layihənin gəlirliliyi, NPV-də hansı dəyişiklik daha çox olarsa və ya qrafik şəkildə göstərildikdə NPV əyrisi daha dik olarsa, həmin dəyişənə daha həssasdır. Buna görə də, sözügedən dəyişən kritik dəyişəndir. Kritik dəyişəndəki kiçik bir dəyişiklik və ya qiymətləndirmə xətası layihənin gəlirliliyində böyük dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

Bütün ölkələrin ən bariz məqsədi qıt resurslardan səmərəli istifadə etməklə öz iqtisadi artımını artırmaq və bununla da iqtisadi inkişaf prosesini sürətləndirməkdir. Texnologiyanın davamlı olaraq yenilənən və bahalı istifadəsi səbəbiylə xəstəxanaların onsuz da az olan resursları ilə edilməsi düşünülmən bütün investisiyaları maliyyələşdirməsi mümkün deyil. Buna görə də xəstəxana idarəçiləri məhdud resurslardan istifadə baxımından alternativ investisiya layihələri arasında

seçim etməli, onları əhəmiyyətinə görə sıralamalı və nəticədə bəzi investisiyalardan imtina etməlidirlər. Son illərdə artan özəl səhiyyə müəssisələrinin müasir səhiyyə anlayışına xitab edən və sektordakı boşluqların doldurulmasına böyük töhfələr verdiyi üçün səhiyyə sektoruna təsirləri danılmazdır.

Keyfiyyəti artırmaq üçün sağlamlıq xidmətlərinin gözləntilərini qarşılayan və xüsusi sağlamlıq təşkilatlarının yüksək maliyyə qaynağına sahib olması lazımdır. Bu mənbənin qarşıya çıxacaq risklərdən qorunması və inkişaf prosesində risklərin müəyyən edilməsi investisiya layihəsinin məqsədinə çatmasını asanlaşdıracaq. Gələcəklə bağlı və əvvəlcədən bilinməyən qərarların verilməsi qaçılmaz bir həqiqətdir. yalnız təxmin edilə bilən dəyərlərə əsaslanaraq, müəyyən bir risk ehtiva edir. Bununla belə, gələcək layihələrin riskini müəyyən etmək və ya qiymətləndirmək investisiya qərarlarının qəbuluna kömək edəcəkdir.

Qloballaşma nəticəsində beynəlxalq rəqabətin güclənməsi şirkətlərin təkcə öz milli bazarları üçün deyil, həm də beynəlxalq bazarlar üçün məhsul istehsal etməsini zəruri edir. İqtisadi mənada sərhədlərin yox olması ilə milli inkişaf strateji investisiyaların və yaxşı hazırlanmış layihələrin reallaşması ilə mümkün olacaq.

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhdud resursların ölkənin rifahına ən çox töhfə verəcək layihələrə ayrılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qıt resursların yaxşı planlaşdırılmayan və düzgün idarə olunmayan layihələrə ayrılması ölkənin və xalqın gələcəyinə mənfi təsir göstərəcək. Nəzərdə tutulan müddətdə başa çatdırıla bilməyən və nəzərdə tutulan büdcəni aşan layihələri nəzərə alsaq, gələcəyə ümid yaratmaq üçün layihələrin elmi qaydalara uyğun hazırlanması zərurəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, tamamlana bilməyən və ya tamamlanmasına baxmayaraq gözlənilən nəticəni verə bilməyən layihələr üçün edilən xərclər o zaman layihənin hazırlanması prosesinin əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşmək olar.

Layihə ideyalarının yaranmasına insanların imkanları, maliyyə imkanları, təhsil durumu və bu kimi amillər təsir edir. Ona görə də layihənin necə yaranmasından çox, mövcud layihə ideyalarını aradan qaldırmağa, faydalı ideyalar yaratmağa çalışılacaq. Bunu yaxşı etmək lazımdır. Bu kontekstdə layihələr

qiymətləndirilərkən ilk növbədə bazar araşdırması aparılaraq ehtiyac duyulan mal və xidmətlər müəyyən edilə, bu çərçivədə layihələr hazırlana bilər. Burada məlum məhsula tələbin artıq olması, istehsalçıların çətinliyi, qiymətin baha olması, məhsulun bazara tam təmin oluna bilməməsi kimi amillər nəzərə alınmaqla layihə hazırlana bilər. Bundan əlavə, tələb olunan məhsul əvvəlcə tapılır və tədarük vəziyyətinə görə ehtiyac dərəcəsi araşdırılaraq məhsula uyğun layihə hazırlana bilər. Aşağıdakı fəaliyyətlər investisiya layihəsinin yaranmasına səbəb olacaq ehtiyacı müəyyən etmək üçün faydalı ola bilər:

1. Mövcud sənayelərin vəziyyətini araşdırmaq,
2. Mövcud sənayelərin giriş ehtiyaclarını və nəticələrini araşdırmaq və birinin zibil başqasının sərvəti ola bilər deyimini unutmamaq.
3. Əhalinin inkişaf meyllərini və demoqrafik məlumatlarını araşdırmaq,
4. İnkişaf planlarını və iqtisadi dəyişiklik meyllərini araşdırmaq,
5. Sosial dəyişiklik meyllərini araşdırmaq,
6. Yeni qanunların (ətraf mühitə nəzarət, ictimai sağlamlığın qorunması qanunları kimi) təsirlərini və öhdəliklərini araşdırmaq.

İlkin texniki-iqtisadi əsaslandırma layihə ideyasının doğulmasıdır və əsas texniki-iqtisadi əsaslandırma olan ilkin yoxlama ilə texniki-iqtisadi əsaslandırma arasında keçid mərhələsidir. Bu mərhələdə; bazar və obyektin tutumu; tələb və bazar araşdırması, satış və marketinq, istehsal proqramı, material daxilolmaları, bölgə və yer, layihə mühəndisliyi, ümumi xərclər, fabriklər, idarəetmə və satış xərcləri, işçi qüvvəsi, layihənin icrası və maliyyə təhlili, investisiya xərcləri, layihənin maliyyələşdirilməsi, istehsal xərcləri, kommertiya gəlirlilik məsələləri müəyyən edilməlidir.

İqtisadi araşdırmada araşdırılan mövzular aşağıdakılardır;

- Bazar araşdırması və tələbin proqnozlaşdırılması,
- Müəssisənin həcmi (gücünün) müəyyən edilməsi,
- Müəssisənin yaradılması yerinin seçilməsi.

Bazar araşdırması və tələbin proqnozlaşdırılması müəssisənin ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan çox vacib bir araşdırma və əvvəlcədən

müəyyən edilmiş müəyyən bir məhsul haqqında bəzi əsas məlumatları təqdim etmək məqsədi daşıyır. Bazar araşdırması; O, bazarın təhlilini əhatə edən marketing funksiyalarını özündə birləşdirən mal və xidmətlərin axınına təsir göstərən bütün marketing tədqiqatlarından fərqlənir. Onun əsas məqsədi müəyyən mal və ya xidmətin istehsalı üçün adambaşına ən yüksək mənfəət imkanlarına malik bazarları tapmaqdır. Müəssisənin ölçüsünün, istehsal gücünün müəyyən edilməsi qətiyyət məsələsidir. Müəssisənin yaranma yeri də müxtəlif amillərin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilməlidir. Bazarın təhlili nəticəsində layihə üçün uyğun bazar varsa və məhsul bazara yararlı məhsuldursa, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın ikinci mərhələsi olan texniki təhlilə keçmək lazımdır. Əgər uyğun olmayan vəziyyət varsa, bu vəziyyətə yenidən baxılmalı və ya layihədən imtina edilməlidir (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Layihə qrupunun texniki heyəti tərəfindən hazırlanan bu mərhələdə mövzular;

- Layihənin texniki təsviri, obyektin qurulacağı torpağın qrun tədqiqatları, xammal və köməkçi material tədqiqatları, laboratoriya sınaqları,
- İstehsalın və texnologiyanın seçilməsi: alternativlər arasında keyfiyyətini aşağı salmayacaq və bazar şərtlərinin arzuladığı şərtləri təmin edəcək ən uyğununu ən aşağı qiymətə seçmək,
- İstehsal ediləcək malların növləri və keyfiyyətləri, əlavə məhsullar və qalıqlar, qalıqlardan istifadə imkanları,
- Maşın və avadanlıq seçimi; xüsusiyyətləri, üstünlük vermə səbəbləri, xaricdən gətiriləcək əşyalar, texniki istifadə müddətləri və xərclər.
- Obyektin hesablaşma planı. Bir mərtəbəlidir? Çoxmərtəbəlidir? Xammal haradan gələcək? İş axını necə olacaq?
 - Tikinti işləri.
 - Montaj işlərinin necə və kim tərəfindən aparılacağı və xərclərin məbləği.
 - İcra planı: investisiya dövründə müəssisənin yaradılmasını aylar üzrə qrafik və ya cədvəllərlə ayrıca göstərmək.

Layihə araşdırmasının texniki analiz hissəsində atılacaq mühüm addımlardan biri, seçilmiş texnologiya əsasında istehsal ediləcəyi düşünülmən layihə məhsulunun xammal vəziyyətindən hazır məhsula necə çevrilməsi prosesinin müəyyən edilməsidir. bildirin və müvafiq qaydada təşkil edin. Bir çox qərarların eyni vaxtda qəbul edilməli olduğu bu mərhələdə həll olunan əsas məsələlər:

- Optimal istehsal gücünün seçilməsi
- İstehsal növünün və iş axınının müəyyən edilməsi
- İstehsal proqramının müəyyənləşdirilməsi daxildir
- Maşın və avadanlıq seçimi:
- İşçi qüvvəsinə ehtiyacın müəyyən edilməsi
- İstehsal prosesinin təşkilati strukturunun müəyyən edilməsi
- Zavodun planının və bina ehtiyacının müəyyən edilməsi

Bütövlükdə, maliyyə təhlili layihə ilə bağlı pul vəsaitlərinin daxilolma və çıxışı, layihə təklifinin iqtisadi istəyi baxımından zəruri maliyyə resurslarına ehtiyacı, onların harada və necə təmin ediləcəyini müəyyən edir.

O, mövcudluq dərəcəsini və onun fəaliyyətini davam etdirə biləcəyini və ya potensial obyekt kimi fəaliyyət göstərə biləcəyini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Layihənin qiymətləndirilməsi nəticəsində gəlirli olmadıqda və ya istənilən səviyyədə olmadıqda layihədən imtina etmək lazımdır. Layihə gəlirli olarsa, layihə planı hazırlanaraq həyata keçirilməlidir.

Maliyyə tədqiqatı ümumiyyətlə aşağıdakı mövzuları əhatə edir (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).:

- İnvestisiya məbləğinin hesablanması
- Biznesin gəlir və xərclərinin qiymətləndirilməsi
- Maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi
- Biznesin gəlirliliyinin təhlili
- Təşkilat statusu

Planlaşdırılan investisiya layihələri hazırlandıqdan sonra bu layihələr seçiləcək bir və ya bir neçə meyar əsasında prioritetləşdirilməlidir. Firma malik olduğu

investisiya fondlarına baxaraq bu layihələrdən hansının həyata keçiriləcəyinə qiymət verəcək və qərar verəcək. Çünki firmanın iqtisadi gücü məhduddur. Ona görə də məqbul meyar əsasında seçim edərək iqtisadi və texniki cəhətdən səmərəli olan layihəni seçməlidir. Investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində müxtəlif üsullarla fərqli nəticələr əldə edilir.

Buna görə də investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan heç bir üsul tam və mükəmməl deyil. Ancaq seçimdə ən yaxşısını müəyyən edəcək kriteriyalar hər cür investisiya layihəsində istifadə oluna bilmə, hesablamaların sadəliyi, düzgün qərara gəlmək üçün lazımi məlumatların rəqəmlə təmsil olunması kimi xüsusiyyətlər olmalıdır.

Ədəbiyyatda investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün iki üsul mövcuddur. Bunlardan birincisi pulun zaman dəyərini nəzərə alan dinamik qiymətləndirmə üsullarıdır; ikincisi, pulun zaman dəyərini nəzərə almayan statik qiymətləndirmə üsullarıdır. (<http://www.e-qanun.az/framework/10085>)

Bu metodların əsas xüsusiyyətlərini qiymətləndirmənin bir dövr mühasibat uçotu ilə məhdudlaşdırılması və qiymətləndirmənin məsrəf və gəlirlərə əsaslanması kimi ümumiləşdirilə bilər. Bu metodun yararlılığına qiymətləndirmənin bir dövrə məhdudlaşdırılması təsir göstərir.

Bu üsulda investisiya layihələri ilkin investisiya məbləğinin nə qədər müddətə bərpa oluna biləcəyi baxımından qiymətləndirilir. Hesablanmış geri ödəmə müddəti investora gözlədiyi qədər uzun və ya qısa olarsa, investisiya layihəsi qəbul edilir, əks halda isə rədd edilir. Müvafiq olaraq, geri ödəmə müddəti metodu layihənin gəlirliliyindən çox layihənin likvidliyini göstərir.

İnvestisiyaların xalis cari dəyəri (NBV) onun müəyyən uçot dərəcəsinə uyğun olaraq diskont edilmiş xərclərinin cəmi ilə diskont edilmiş xalis gəlirinin cəmi ilə qırıntının cari dəyəri arasındakı fərkdir.

Bu fərq müsbət olarsa, layihə qəbul edilir. Beləliklə, $NBD > 0$ olmalıdır. Birdən çox layihə olduqda, yüksək NPV olan layihəyə üstünlük verilməlidir. $NPV = 0$ olarsa, illik gəlir axınının yalnız əməliyyat xərclərini və illik investisiya xərclərini əhatə etdiyi başa düşülür (<http://www.e-qanun.az/framework/10085>).

Qiymətləndirmənin nəticəsi tətbiq ediləcək diskont dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir. Diskont dərəcəsi investisiyadan gözlənilən gəlir dərəcəsini əks etdirir.

İnvestisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar hazırlanan bu işdə; İnvestisiya və investisiya layihələrinin hazırlanması ilə bağlı məsələlər ətraflı araşdırılmış, xalis cari dəyər və daxili gəlirlilik üsulları ilə bağlı investisiya təklifləri müzakirə edilmişdir.

İndiki iqtisadi şəraitdə investisiya məsələsinin təfərrüatlı şəkildə həll edilməli və lazımı ekspertizalardan sonra işə başlamaq lazım olduğu göz qabağındadır. Bu təfərrüatlı araşdırmaların aparılması layihənin qurulması mərhələlərindən başlayır və istifadə ediləcək texnikaların və investorun məqsədinə uyğun olaraq əldə edilən nəticələrin araşdırılması ilə başa çatır.

Hazırlanacaq layihələr texniki-iqtisadi meyarlarla qiymətləndirilərək iqtisadiyyata gətirilməlidir. Bu əsas yanaşma diqqətdən kənar qaldıqca və elmi qaydalar lazımı şəkildə tətbiq edilmədikcə, sərmayə qoyulacağı hesab edilən biznes sahələrinin gələcəyi daim darboğaz və çətinliklərlə üzləşəcək. Bundan əlavə investisiya qərarlarında elmi və praktiki qaydalar işlənib hazırlanmadığı müddətcə rəqabət və davamlılıq təmin edilməyəcək. Layihənin tikintisi üçün veriləcək qərarlardan əvvəl kredit və texniki dəstək verən qurumlarla birlikdə layihə üçün tövsiyə olunan modellərə uyğun investisiya yatırılması layihə investorunun hadisəyə daha real yanaşmasına və daha şüurlu görünməsinə kömək edəcək.

Səlahiyyətli qərarşüurlər qarşısında bəzi dəyərləri təcəssüm etdirərək əlaqədar təşkilatlar layihə investorunun düşüncəsindədir. İnvestisiyaların daha sağlam olması üçün görülməli layihə işləri üçün bu gün yavaş da olsa aktiv olan layihə hazırlama qruplarından kömək almaq lazımdır. Bu layihə şirkətlərinin əsas funksiyası layihə şəkildə hazırlanmış layihələrin vaxtında həyata keçirilməsini və hədəflərə ən uyğun vaxt, pul və keyfiyyət xərcləri ilə nail olunmasını təmin etməkdir. Gələcəyin dünyası elə bir dünya olacaq ki, təkə layihə şirkətləri deyil, hər cür şirkətlər, hətta şəxsi həyatda belə hər cür işin “layihə” kimi idarə olunduğu və reallaşdığı dünya olacaq.

Aydındır ki, pul və kapital bazarlarından vəsait əldə etməkdə çətinlik çəkən şirkətlər üçün maliyyə alternativləri çox deyil.

Banklardan alınacaq kreditlər hələ tələb mərhələsində ikən ciddi maneələrlə üzləşir, hətta kreditlər alınma bilsə belə, yüksək faiz dərəcələri və digər şərtlər bu bizneslər üçün ağır maliyyə yükü yaradır. Bu kreditlərin verilməsində hətta kreditorlar da investisiya etməzdən əvvəl bu investisiya ilə bağlı texniki-iqtisadi əsaslandırmanı araşdırmağı və nəticələrini qiymətləndirməyi və kredit verməyi öhdələrinə götürürlər. Bu və digər səbəblərə görə investisiya layihəsinin tikintisini nəzərdən keçirərkən, onu çox yaxşı araşdırmaq lazımdır .

Aparılacaq qiymətləndirmə nəticəsində investisiya ideyası şirkətin və ölkənin maraqlarına uyğun olaraq hərtərəfli araşdırılmalıdır. Tapılan NPV və IRR metodlarının nəticələrinə əsasən layihə hər iki üsula uyğun olaraq qəbul edilir. NPV metoduna görə yüksək təsis dəyəri olan layihəni qəbul etmək daha risklidir. NPV və IRR metodlarında pulun zaman dəyəri nəzərə alınır. Buna görə də, sabit xərcləri və endirim dərəcələri yüksək olan layihələri qəbul etmək və ya rədd etmək qərarı bu iki meyar əsasında verilə bilər.

LR metodunda başlanğıcda müəyyən endirim dərəcəsinə ehtiyac yoxdur. NPV metodunda ilkin diskont dərəcəsi mövcuddur və ilkin seçilmiş diskont dərəcəsi investisiyanın faydalı müddəti ərzində dəyişməz olaraq istifadə olunur (Quliyev İ.Q., 2020: s.102).

Bundan əlavə, gəlirlilik əmsallarına görə NPV metodunda qiymətləndirmə aparıldıqda; İnvestisiya məbləğlərində böyük fərq olan layihələrdə; İnvestisiya məbləği yüksək olan layihənin investisiya məbləği az olan və gəlirliliyi az olan digər layihəyə üstünlük verilməsi riski var. Hazırlanmış nümunədə iqtisadi ömrün qısa olması NPV metodunda əldə edilən mənfəətin aşağı olmasına səbəb ola bilər və buna görə də layihəyə üstünlük verilməsi daha az sabit investisiyalı layihələrə səbəb ola bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İnvestisiya layihəsi qanunvericiliyə uyğun olaraq müsbət, mümkün mənfə, iqtisadi və ya sosial təsirlərin mümkün alınması ilə məhdud mövcud resurslar şəraitində məqsədə çatmaq üçün zəruri olan davam edən fəaliyyətlər və sənədlər toplusudur.

Onun həyat dövrü investisiyadan əvvəl, investisiya, əməliyyat və ləğvetmə mərhələləri ilə təmsil olunur. Birinci mərhələ strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki məhz bu mərhələdə layihənin tam uğursuzluğuna səbəb olan fəlakətli risklər nəzərə alınmaya bilər.

İnvestisiya layihəsi üçün yüksək keyfiyyətli biznes planının tərtib edilməsi çox vacibdir, onsuz layihənin həyata keçirilməsi üçün maliyyə resursları cəlb etmək mümkün deyil.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinə investisiya resursları kimi istifadə olunan vəsaitlər (daxili və xarici mənbələr) daxildir.

Biznes planı biznesi idarə etməyə imkan verən sənəddir, ona görə də onu strateji planlaşdırmanın ayrılmaz elementi, icra və nəzarət üçün bələdçi kimi təqdim etmək olar. Biznes planı planlaşdırma prosesinin özü və daxili idarəetmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirmək vacibdir. Biznes planının strukturu investisiya layihəsinə bənzəyir, xüsusən də investisiya planının əsaslandırılmasının həyata keçirildiyi hissədə. Biznes planının işlənilməsi hazırlanması ardıcılığına ekoloji faktorunu əlavə etməklə biznesin planlaşdırılması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi təklif edilir.

Birincisi, iqtisadi nəticələr tikintinin inkişafı üçün əsas istiqamət olmamalıdır, onlar geodeziya məlumatları əsasında tikintinin həcmi müəyyən edən ekoloji standartlardır.

İkincisi, bu yanaşma müəssisələrin istehsalın daha çevik texniki, texnoloji və təşkilati amillərin - az tullantılı və tullantısız texnologiyaların axtarışına yönəlməsinə imkan verəcəkdir.

İstehsalın ekoloji amillərinin iqtisadi amillərdən üstünlüyü müəssisədə biznesin planlaşdırılması prosesini dəyişdirir: bu halda istehsal məqsədləri maksimum

iqtisadi nəticələrin əldə edilməsindən optimal ekoloji və iqtisadi olanların tapılmasına yönəldilir.

Biznes planının əsas məqamları: başlıq səhifəsi; annotasiya; məxfilik memorandumu; Mündəricat; Sonra onun əsas bölmələri; xülasə; təşkilatın iş tarixi (sənayenin təsviri); təşkilatın biznes obyektinin xüsusiyyətləri; təşkilatın biznes mühitinin təhlili; marketinq planı; istehsal planı; təşkilati plan; maliyyə planı.

Bölmələrin siyahısı və hər bir konkret halda onların məzmunu şirkətin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdən asılı olaraq əlavə və ya dəqiqləşdirilə bilər.

Tədqiqat zamanı bir sıra problemlər həll edildi. Birinci fəsildə investisiyaların mahiyyəti və investisiya layihəsi nəzərdən keçirilmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyanın mahiyyəti investisiya prosesinin iki aspektinin: əsaslı xərclər və nəticələrin birləşməsidir. Investisiya fəaliyyəti sənaye müəssisəsinin inkişafının strateji vəzifələrinin həllinə, bunun üçün zəruri maddi-texniki şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu, əməliyyat fəaliyyəti ilə, yəni məhsulların istehsalı və satışı üzrə fəaliyyətlərlə sıx bağlıdır.

Eyni zamanda, əməliyyat fəaliyyəti prosesində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə ilkin şərtləri formalaşır. Investisiya layihəsi kapital qoyuluşlarının iqtisadi məqsədə uyğunluğu, həcmi və müddəti üçün əsasdır.

Investisiya layihəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi (əsasən istehsal istiqaməti) ideyadan məhsul buraxılışına qədər keçir. Bütün hallarda sərmayə qoymağa başladığınız andan qazanc əldə etdiyiniz an arasında zaman gecikməsi (gecikmə, gecikmə, boşluq) var.

Investisiya layihəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üsulları da nəzərdən keçirilmişdir. Bütün üsullardan biz investisiya layihəsinin effektivliyinin iqtisadi qiymətləndirilməsində istifadə olunan dörd əsas metodu seçdik.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında” Qaydalar, AR Milli Bankı. Bakı, 2009.
2. Ataşov B.X. (2016) Maliyyə bazarları. Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, -456 s.
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Çudakov A.D., Qiymət və qiymətin əmələ gəlməsi – Ali məktəb üçün dərslik. -M.: РДЛ, 2004.-376 səh
5. Kazımlı X.H. (2018) Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı, Azərneşr, 365 səh
6. Kazımlı X.H., Quliyev İ.Q., (2011) İqrisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, Bakı, Elm, 201 səh
7. Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A. və b. Qiymətin əmələ gəlməsi. Bakı, 2000.
8. Quliyev İ.Q. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, Bakı 2020

Türk dilində

1. Acar V.M (2017) Yatırımlar: lisans için bir ders kitabı / - T.: Yurayt Yayınevi, - 422 s.
2. Baldin K.V (2012) Risk yönetimi. M., 2005 - 285 s. 11. Büyük ekonomik sözlük. 5. baskı - T., 1280 s.
3. Baldin, K. V (2012) Risk yönetimi: ders kitabı. ödenek ekonomi ve yönetim uzmanlık alanında okuyan üniversite öğrencileri için M. : UNITI-DANA, 2012. - 511 s.
4. Baton, I. B. Bir işletmenin finansal risklerini yönetmenin temel yöntemleri / I. B. Batova // Uluslararası Öğrenci Bilimsel Bülteni. - 2015. - No. 1. - S. 15–18.
5. Esmer V.E., (2018) İş değerlemesi - St. Petersburg: Peter, - 458 s
6. Valide S. (2018) İş değerlemesi, İzmir ders kitabı., - 360 s.
7. Valide, N. A. Bir işletmenin finansal risklerini yönetmenin temel yöntemleri // Ekonomi, Sosyoloji ve Hukuk. - 2017. - No. 3. - S. 24-27.

8. Korçagin Yu.A. (2010). Malichenko I.L. Yatırımlar ve yatırım analizi. T.: OZON, 608 s.
9. Latin V.E. Yatırımlar: akademik lisans çalışmaları için ders kitabı ve atölye çalışması / - T.: Yurayt Yayınevi, 2018. - 455 s.
10. Mamira E.A (2016) Yatırımlar, T:Güney yayım evi,. - 519 s.
11. Metin L.G. Risk ve belirsizlik altında yatırım projelerinin yönetimi: lisans ve yüksek lisans için ders kitabı / - T .: Yurayt Yayınevi, 2018. - 298 s.
12. Murad G.I. Risk yönetimi pratiğinde analitik araçlar // Finansal yönetim. - 2015. - No. 5. - s. 49-54.
13. Sencer I.V. Yatırımlar: uygulamalı lisans derecesi için ders kitabı ve atölye çalışması / - E.: Yurayt Yayınevi, 2018. - 314 s.
14. Standal E.N. Yatırım tasarımında risklerin ve şansların değerlendirilmesi // Finansal yönetim. - 2016. - No. 2. - s. 85-91.
15. Kadir, E. A. Yenilikçi eğitim projelerinin risk yönetimi sorunları // Bilimsel ve metodolojik elektronik dergi "Kavram". - 2017. - No. 2. - s. 165-172.
16. Serdar, I. A. Risk yönetiminde insan faktörü // Yaratıcı Ekonomi. - 2010. - No. 3. - s. 125–131.

Rus dilinde

1. Сайи, Озлем, Структура и деятельность фондовых бирж, ТС. Издательство Университета Анадолу, Эскишехир, 2012 г.
2. Ялчинер, К. и Аксой, Э. Э. (2011), Оценка инвестиционных проектов, Detaу Publishing, Анкара.
3. Ашикоглу, Р. (2015), Инвестиции и оценка проектов, Публикации Университета Анадолу №: 827, Эскишехир, 478 стр.
4. Атай А. (2015), Исследование рынка, подготовка и оценка инвестиционных проектов, Том I, Департамент исследований и внешних связей Государственного инвестиционного банка, Анкара, 488 стр.
5. Чинар, М., (2020), Количественные методы принятия административных решений, Публикация Университета Эрджиес №: 6, Кайсери.

6. Ильтер Э. (2011), Подготовка, оценка и мониторинг инвестиционных проектов, Болу, 313 с.
7. Каралар, Р. (2011), Общее управление, Блок 3, Публикации Университета Анатолу №: 1268, Эскишехир, 390 стр.
8. Муджук, И., (2016), Современный бизнес, Turkmen Publications, Стамбул, 392 с.
9. Оздёнмез, М., Акесен, А. и Экизоглу, А. (1998), Управление и организация, Стамбульский университет, факультет лесного хозяйства, публикация №: 450, Стамбул, 186 стр.
10. Сакызлы, Э., (2015), Основные экономические концепции и функционирование национальной экономики, подготовка и оценка инвестиционных проектов, Том I, Департамент исследований и международных отношений Государственного инвестиционного банка, Анкара, 488 стр.
11. Сарияслан, Х. (2020), Подготовка и оценка инвестиционных проектов, планирование и анализ осуществимости, Книжный магазин Турхан, Анкара, 240 стр.
12. Сарияслан, Х. (2014), Подготовка и оценка инвестиционных проектов, Книжный магазин Турхан, Анкара, 353 стр.
13. Шахин, Х. (2020), Анализ инвестиционных проектов, Издательство Эзги Китапеви, Бурса, 226 стр.
14. Токол, Т. (2014), Маркетинговые исследования, Университет Улудаг, Публикации, 3-е издание, Бурса, 167 стр.
15. Тюркери, Ю. (2011), Методы оценки проектов, Журнал направления и управления, Год: 6, Выпуск: 40, Стамбул.
16. Третий, К., (2013), Планирование объектов, Караденизский технический университет, факультет лесного хозяйства, кафедра лесной промышленности Конспект лекций: 68, Трабзон.

17. Ёылмаз З. (2013 г.), Анализ и управление инвестиционными проектами, Публикации по укреплению Университета Улудаг № 35, 2-е издание, Бурса.

İngilis dilində

1. Berg, Heinz-Peter. Risk the executives: Procedures, strategies and encounters. Dependability and Risk Analysis: Theory and Applications, 2010, 1: 79-95.

2. Bernard, Carole, and Mario Ghossoub. 2010. Static portfolio decision under Cumulative Prospect Theory. Science and Financial Economics 2: 277-306.

3. Espinoza, R. David. 2014. Isolating Project Risk from the Time Value of Money: A Step toward Integration of Risk Management and Valuation of Infrastructure Investments. Global Journal of Project Management 32: 1056

4. Krkoska, Eduard, and Klaus Reiner Schenk-Hoppé. 2019. Crowding in Smart-Beta Investment Products. Diary of Risk and Financial Management 12: 47.

5. Kidwell, S.D., Peterson, L.R., (2018), Financial Institutions, Markets and Money, The Dreydan Press, Illinois

6. Wetson, J.F., Birgham, F.E., (2018), Essentials of Managerial Finance, 5. baskı, Holt International Edition From the Dryden Press, 274-275

İnternet resursları

1. https://www.academia.edu/42744079/Kommersiya_banklar%C4%B1

2. <http://www.e-qanun.az/framework/10085>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Orta aylıq əmək haqlarının müqayisəsi. 2020 – ci il.....	50
---	----

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Azərbaycanca 2020-2021-ci illər üçün İqtisadi azadlıq indeksi göstəriciləri.....	46
Diaqram 2: Azərbaycanca inflyasiya dərəcəsi dəyişimi 2007-2020-ci illər.....	46
Diaqram 3: 2010-2021 Azərbaycanca Tədiyə balansı.....	50
Diaqram 4: 2020-ci il sahələr üzrə kredit qoyuluşu.....	53